

ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS JAKO SOCIOKULTURNÍ REGULATIV VZTAHOVÉ SÍTĚ III. VNITŘNÍ POŘÁDEK ŘEČOVÉ HRY

Miroslav Slowik

Filosofická fakulta UK Praha

The Polite Speech Habitus as a Socio-Cultural Regulator of the Network of Relationships. III. The Inner Structure of Language Games

Abstract: This study deals with politeness in speech, which is governed by a language code, and attempts to find a definition for this complex, multi-disciplinary concept, as well as to perceive it as a human structure that takes on the form of a game. Through politeness, the language game allows the interaction of speakers, who thus carry out a limited number of transactions, hence confirming the categorisation of their world and simultaneously maintaining those social values that transform into the national behavioural prototype. This language game is based on specific game principles that stem from a concrete, imagined social order, cemented into a national/nationalistic whole by the ethnic language. The article attempts to summarise in general these basic game principles, and then shows the inner logics of the language market that is dominated by a specific game structure on concrete examples in Czech and Spanish.

Keywords: *politeness; language game; strategies; tactics; meta-pragmatics*

Minulé části seriálu o zdvořilém řečovém habitu se zabývaly hledáním definice řečové zdvořilosti jako fenoménu, který je regulátorem chování uskutečňovaného prostřednictvím funkční řeči, a také ustavením komunikačně-bezpečnostního axiomu. Tato část seriálu se zaměří na řečové herní strategie, které se uplatňují dílem v obecném komunikačním klíči řeči a dílem v komunikačním

klíči češtiny a španělštiny. Není možno nabídnout na ploše tohoto textu jejich ucelený popis, text se proto pokusí představit základní principy češtiny a španělštiny jako různě strategicky vedené řečové hry. Podrobné rozpracování prostoru strategií, kterým jsou jednotlivé principy vyplňovány, si dovoluujeme ponechat do příštího článku. Jazyk určitého společenství je jedinečný dorozumivací kód, který specifickým způsobem filtruje všechny možné projevy chování a redukuje je v řečový habitus, jenž upřednostňuje určité sociální aspekty. Ty jsou pak mluvčími vnášeny do komunikačních událostí a jsou na straně adresátů přijímány jako očekávané způsoby chování. Zdvořilý řečový habitus je v širším smyslu slova etnická dorozumivací hra vedená prostřednictvím makrostrategie, která zajišťuje všem účastníkům komunikace hladký průběh řečové směny. Řečová směna se stává výměnou sociálně-ekonomickou, neboť existuje-li jazykový trh, kde se obchoduje pouze určitým typem platidla (měnou funkční řeči), pak je řečová zdvořilost právě tímto výměnným artiklem.

Řečová zkušenost a kategorizace světa

Narodil jsem se do panelového domu, kde žilo sto mladých rodin. Těchto panelových domů bylo na tomto konkrétním karvinském socialistickém sídlišti celkem pět a všechny děti se masově koncentrovaly u jednoho pískoviště, které se stalo prostorem megalomanské prostorové hry, v níž jsem byl jedním z mnoha hráčů. Každá rodina měla v průměru dvě děti, jež se po desítkách soustřeďovaly do skupin, které mezi sebou bojovaly, anebo se sdružovaly do větších korporací podle herní strategie, která se v prostoru mezi paneláky hornického sídliště zrovna považovala za módní. Otcové a matky těchto dětí se v druhé polovině sedmdesátých let stěhovali do ostravsko-karvinské průmyslové aglomerace za prací. Moji rodiče představovali původní substrátové obyvatelstvo a jejich jazykem, kterým se doma hovořilo, bylo nářečí česko-polského smíšeného pruhu, které typologicky spadá do národního jazyka polského.¹ Čeština doma zněla z rozhlasu a televize, i když byla mnohdy přeladěna na spisovnou polštinu. Proč o tom vlastně hovořím? Považuji za důležité, aby si čtenář uvědomil, z jak složitého komunikačního prostředí čerpám svou lingvistickou životní zkušenost. Ta vychází právě z tak zvané „pragmatiky hornického paneláku“, která mi dává

¹ „V každodenní komunikaci se zde střídají dva odlišné jazykové kódy: nářečí, obsahující řadu jazykových zvláštěností češtině jednoznačně cizích, které tento útvar spojují s polským národním jazykem, a čeština, většinou spisovně zamýšlená, poznamenaná lokální jazykovou příslušností mluvčích“ (Davidová a kol. 1997: 100).

s odstupem času možnost nahlédnout sebe sama jako nositele konkrétního způsobu řečového zpracování žitého světa.²

V mém rodném prostředí došlo k míšení jazyků českého, polského, slovenského, maďarského, a to v jejich různých nářečních podobách; setkávali se tam příslušníci různých etnických skupin, cizinci, občané z různých kulturních i přírodních prostředí, kteří si s sebou ze svého původního osídlení přinášeli vlastní pragmatický návyk. Společnost byla prosycena růzností, která měla jeden společný prvek. Byl jím hodnotový žebříček uživatelů, který vycházel z jejich vzdělanostní úrovně i profesního zařazení. Pragmatické návyky v kontaktu v nepřirozené migrační situaci způsobily, že se setřely rozdily mezi různě diferencovanými kulturními rysy a nově vzniklý pragmatický návyk se orientoval spíše na vyjadřování přímé. Mohli bychom říci, že se jednalo o jakýsi pragmatický pidžin, v němž byla přímost primární komunikační hodnotou. Tento pragmatický pidžin byl realizován prostředky češtiny, jež se stala pro všechny závaznou jako *lingua franca*. Přímost ve vyjadřování šla ovšem ruku v ruce také s úsečností mluvních aktů a s racionalizací mluveného projevu, který se soustředil spíše na sdělování informací bez zvláštního důrazu k sociálním hodnotám. Vyjadřování bylo v podstatě rudimentární, ke spisovnému jazyku mělo velmi daleko. Jakési opuštění zdvořilosti se projevovalo silnou tendencí k egalitarismu dělnického typu, neboť dělník jako pojem se stal základním hybatelem celého regionu, ať již svou fyzickou přítomností v mase obyvatelstva tehdy hustě zalidněného regionu, či vlivem ideologické propagandy, jež mu dodávala status výjimečnosti. Politickým režimem uměle vyvolaná kombinace egalitarismu a výjimečnosti pak vedla k ustavení zvláštního komunikačního napětí, které provázelo komunikační události prakticky po celé mé dětství. Toto komunikační napětí bych z dnešní perspektivy, tj. po čtvrtině století, mohl nazvat verbální agresí, která byla založena na přímé konfrontaci, pokud bylo potřeba

² Metapragmatika hornického prostředí v české antropologii na rozdíl od polských výzkumů chybí; existují studie zabývající se identitou obyvatel kamenouhelné pánve především z hlediska jejich národní příslušnosti vycházející z jazyka, postrádám však ucelený antropologický popis obyvatel tohoto specifického socioekonomického prostředí. Dnešní tak zvaný česko-polský smíšený pruh je výsledkem postupné homogenizace původně nepřirozeného heterogenního prostoru, který byl navíc specificky ideologicky dominován před rokem 1989 a později zasažen výraznou společenskou změnou. Ideologická i ekonomická transformace struktury tohoto (možná neprávem) opomíjeného regionu utváří u jeho obyvatel specifickou kategorizaci světa. Stálo by za to pozastavit se nad tím, jak žijí obyvatelé česko-polského smíšeného pruhu dnes, jaké jsou jejich zvyky, s jakými problémy se potýkají a jaké limity i možnosti jim jejich obraz světa poskytuje, potažmo jaké konflikty může jejich antropologická podstata vyvolávat mimo tento region.

„vyvažovat“ (ale snad lépe řečeno řešit) vzniklý komunikační konflikt. Prvky řečové zdvořilosti se tu sice uplatňovaly, ale v daleko menší míře a udržovaly se v určitých společenských okruzích.³

Být příliš zdvořilý, respektive vyjadřovat se kultivovaně bylo v mnoha komunikačních událostech považováno za projev slabosti. Tento typ pragmatického řečového návyku byl v daném místě a v dané době racionálně zdůvodněn; vzešel ze společenské skutečnosti, která byla považována za neoddiskutovatelně jedinečnou a která v daném místě udržovala homogenní styl všech komunikačních situací, čímž bylo splněno očekávání. To vycházelo ze způsobu života, který utvářel skupinu obyvatelstva vydělenou vůči skupinám jiným, v nichž byl život veden jiným způsobem, a tudíž i jinak řečově prováděn.⁴ Způsob vedení komunikace funkční řečí, a tudíž řečové provádění žitého světa, funguje jako řečová hra, která se řídí konkrétními principy, jež jsou uloženy v podvědomí mluvčích. Řečová hra má svá pravidla, má své hráče; řečová hra vykazuje určitou typologií a je v posledku způsobem jazykového zpracování žitého světa. Pokusím se ukázat, jak lze vnímat řeč jako hru s hodnotami, či lépe řečeno hru na hodnoty. Jedině prostřednictvím řečové hry se sociální hodnoty neustálým tlakem herních strategií kopírují do společenského prostoru a utvářejí tak společenskou normu projevující se jako zdvořilý řečový habitus.

Řečová zkušenost z prostředí česko-polského smíšeného pruhu zasaženého migrací československých obyvatel ze všech koutů země do mne vryla určitý

³ Jako velmi zajímavá z hlediska zdvořilosti se jevila (jeví) polská menšina, která byla vmíšena do dělnického prostoru se zvláštními právy pro vzdělávání ve školách s polským vyučovacím jazykem. Tato zvláštní společenská významnost mohla být trnem v oku pro ty, kteří se do regionu přistěhovali z neprůmyslových oblastí Československa. Polská menšina, která byla v mikroregionu usazena jako substrátové obyvatelstvo, udržovala zvláštní styl zdvořilosti, který vychází z pragmatiky polštiny. Jejich způsob jednání mohly být považovány za nepřijatelné pro ty, kteří jako většina pociťovali, že polsky hovořící obyvatelstvo se vymezuje vůči ostatnímu obyvatelstvu určitým honorifikačním systémem. Čeština té doby v tomto specifickém mikroregionu jako *lingua franca* totiž honorifikační systém ztratila, a tím pádem mohli mít někteří Češi dojem, že Poláci hrají jinou hru, do které Češi neměli vhléd, pokud polštinu neovládali. Poláci totiž češtinou hovořili také, mezi sebou ovšem udržovali polštinu jako jednotící prvek, který u nich vyvolával pocit společenské národnosti výjimečnosti.

⁴ Česko-polský smíšený pruh byl zasažen nejprve valašskou kolonizací, která přesahuje hranice někdejšího Československa. Zasažena byla především oblast hornatá, utvářející západní část karpatského oblouku (Moravskoslezské Beskydy). Předhůří z pohledu od západu, kde došlo k objevu černého uhlí, bylo po druhé světové válce radikálně proměněno výstavbou satelitů průmyslové Ostravy a vznikla zcela nová sociální skutečnost, která původní roztroušené osídlení zcela překryla. Navíc byla původní osídlení nad kamenouhelnými ložisky především v dnešním okrese Karviná zcela rozvrácena demolicí způsobenou poklesem krajiny. Valašská kolonizace a její do té doby registrovatelný substrát se v průběhu druhé poloviny 20. století zcela vytratil; zůstal zachován pouze v hornaté krajině, která tvoří jihovýchodní část oblasti česko-polského smíšeného pruhu (oblast Jablunkovska).

komunikační návyk, prostřednictvím kterého i dnes parceluji svět. Musím se přiznat, že i když se mé vyjadřování v současnosti snaží nabízet pragmatické a sociální hodnoty kultivovaného řečového projevu, i tak mi zůstala přímost v jednání a úsečnost ve stylu běžně dorozumívacím, již si mí adresáti mimo kamenouhelnou pánev mohou povšimnout jako určitého charakteristického řečového rysu. Uvědomuji si čím dál tím více, jak se i dnes můj obraz světa v podobě typu sociální struktury promítá do interpretací kontextu a do vyhodnocování komunikačních partnerů v jakékoliv komunikační události. Přirozenost, se kterou bych se v některých typech situací vyjádřil, jsem nucen upozadovat, neboť by mohla působit nezdvořile, lajdácky, či by byla považována přinejmenším za zcela uvolněný mluvní styl. Toto mé osobní prožití tamního pragmatického návyku bylo následně ještě prohloubeno studiem cizích jazyků; a byla to právě španělština, která mne přitahovala již od raných dob studia, neboť mi v podvědomí připomínala přímost a věcnou racionalitu mé pragmatické matrice, již mám v sobě uloženu jako regulátor řečového chování a společenského jednání vůbec. Různost pragmatických návyků v rámci jednoho národního území mi pak v následujících letech pomohla uvědomovat si, čím je vlastně řečové chování regulováno, a zároveň mi pomohla proniknout do podstaty jazykových (ale měl bych říci spíše řečových) trhů, které jsou ovládány právě metapragmatickou bezpečností. Totiž i prostřednictvím verbální agrese lze dosahovat řádné řečové směny, pokud je v dané komunikační události očekávána jako pragmatický princip racionality. I verbální agrese zajišťuje bezpečnost, pokud je mluvčí touto agresí vybaven a pokud jí je schopen přijmout nikoliv jako agresí, nýbrž jako standard ve vyjadřování. Pak i tato agrese zajišťuje rovnovážný stav žitého světa.⁵

Text této studie je pokračováním již publikovaných článků o řečové zdvořilosti; první dva byly zaměřeny spíše lingvisticky, čímž pro nelingvisty nemuselo být zrovna jednoduché proniknout do kondenzovaného teoreticky orientovaného textu. V tomto článku se pokusím nahlížet na celý problém z pozice člověka, který užívá jazyk pro život jako integrální jednotka pohybující se v konkrétním životním prostoru rodného jazykového společenství; jako důsledek tohoto „zlidštění“ textu je i fakt, že jako autor opouštím autorský plurál. Ten má totiž do značné míry zastírací funkci a krájí autorovu zodpovědnost na neexistující

⁵ V jednom z dalších článků tohoto seriálu se budeme tematicky věnovat nezdvořilosti a metapragmatické verbální agrese, která je v podstatě lingvistikou zcela opomíjena jako substandard ve vyjadřování, který není hodno následovat.

částí. Dovolují si tedy v tomto textu vystupovat jako první osoba a opouštím imaginární „my“, neboť žádné takové „my“ nositelem mé vlastní životní zkušenosti není. Text tedy bude v mnoha pasážích působit esejisticky – netajím se tímto odklonem od vědeckosti směrem k vědecky zamýšlené úvaze, neboť v některých částech textu se pouštím na pole neorané, které mi neposkytuje dostatečně pevné pilíře, jež by mé úvahy a tvrzení zastřešovaly.

Metapragmatika řeči

Základem pro porozumění určitému pragmatickému návyku je předpokládat existenci funkce, díky níž se způsoby chování, které jsou považovány za racionální, mohou též racionálně zdůvodnit. Tímto racionálním zdůvodněním racionálního řečového chování je komunikačně-bezpečnostní axiom, o kterém jsem hovořil již minule. Jedná se o metapragmatické uchopení konkrétní (nejen) jazykem utvářené kultury. Různost pragmatických návyků má společnou primární funkci, a tou je udržovat bezpečná pravidla společenské řečové hry. Tuto komunikační bezpečnost můžeme zjednodušeně charakterizovat jako maximum bezpečnosti: *komunikuj tak, abys nevystavil nebezpečí sebe ani druhého* (Slowik 2018). Aby vůbec bylo možno popsat etnolingvistický areál, v němž je rozehráván konkrétní typ řečové hry, je potřeba vyjít z obecné charakteristiky jazykového společenství a následně konkrétně ukázat principy řečové hry pro konkrétní areál.⁶ Budu se tedy orientovat na popis české řečové hry na jedné

⁶ Pojem *etnolingvistický areál* není nikde zaveden. Užívám tohoto označení jako smysluplného, neboť jde o konkrétní prostor jazykového společenství, které je vymezeno pouze jedním jazykem. V tomto pohledu se jeví jako nepřesné právě užití pojmu *národní území* (kde mohou fungovat v rámci politických hranic národních útvarů i jiné jazyky; např. Španělsko je toho dobrým příkladem). Rovněž pojmenování *jazykové společenství* by nebylo příliš přesné, neboť toto pojmenování se ne zcela kryje s plochou na mapě, kterou chci pojmenovat. Navíc, toto pojmenování sugeruje uskupení mluvčích, jež zahrnuje i oblasti, kde jsou zavedeny dva úřední jazyky (opět příklad Španělska v autonomních oblastech Galicie, Katalánska a Baskicka). Vliv španělštiny v komunikaci v těchto oblastech není možno popřít, zvláště považujeme-li španělštinu za jazyk globalizovaného jazykového trhu na Pyrenejském poloostrově, a to i přes nevoli po autonomii a vymezení volající určité části tamější společnosti. Galicijci, Katalánci či Baskové hovoří španělštinou jako jazykem možná nepreferovaným, nicméně z hlediska uživatelsky-kompetenčního absolutně srovnatelným s galicijštinou, katalánštinou nebo baskičtinou. Lidé v těchto oblastech jsou považováni za přirozeně bilingvní. Současné vymezení nemá mnoho společného s mírou uživatelské kompetence u mluvčích; jde spíše o tlaky určitého politického diskurzu. Katalánci jednajících španělštinou v Madridu nemusí vůbec nikdo odhalit, nemusí vzbuzovat dojem cizosti prostřednictvím zvukové stránky své mluvené španělštiny.

Problematické je užití i pojmu *jazykový areál* tak, jak je chápán jako terminologická jednotka areálové lingvistiky (tedy *linguistic area*). Totiž jazykový areál je chápán mnohem širěji – jako oblast zahrnující prvky společné určitému konglomerátu jazyků, u nichž lze nalézat shody: „*a linguistic area is a geographical*

straně a na popis španělské řečové hry na straně druhé. Domnívám se, že právě vnímání řeči jako hry může odhalit metapragmatiku společenství. Vnímání řeči jako hry není nové (Rappaport 1966); o komunikaci jazykem jako o hře se již hovoří dlouho, chybí ovšem popis různých typů řečových her, které jsou na konkrétní etnolingvistické areály navázány. Pokusím se ukázat, jak lze takovou řečovou hru zkoumat, jaké principy je potřeba u mluvčích sledovat a na které projevy je nutno se soustředit, aby bylo možno odhalit vnitřní infrastrukturu české a španělské řečové hry.

Jako základní prizma se ukazuje sociologické hledisko vycházející z podstaty jazykového trhu (Bourdieu 2014 [1984]), v němž řečová výměna funguje jako směna ekonomická; vztahy mezi komunikujícími lidmi jsou založeny na socioekonomické směně. To znamená, že za určité řečové chování lze získávat společenské výdobytky. Tento model je možno vnímat jako určité sociologicko-ekonomické univerzálium, jež je součástí obecně platného vzorce lidské přirozenosti. Požadavek zkoumání činností člověka, mezi nimi pragmatické kompetence i řečového chování, vychází z teorie nativismu, která ve své podstatě směřuje k unifikaci všech etnik s jejich rozdílnostmi pod pojem člověk jako elastický živočišný druh. Získávání společenských výdobytků je jev univerzální; až způsob realizace zisku se pak v jednotlivých etnolingvistických areálech odlišuje. Bourdieuova teorie jazykového trhu (Bourdieu 2014 [1984]) je tedy základním východiskem pro popis herních pravidel; tato pravidla jsou řečovým systémem odrážejícím společenskou skutečnost vytvořenou na základě geograficko-kulturních modifikací původně shodného socioekonomického vzorce jednání.⁷

region containing a group of three or more languages that share some structural features as a result of contact rather than as a result of accident or inheritance from a common ancestor“ (Thomason 2001: 97). Jako možné by se sice jevilo anglické *language area*, nicméně český překlad tohoto termínu jako „jazykový areál“ by byl vzhledem k výše uvedenému ambivalentní. Proto se domnívám, že *etnolingvistický areál* je pojmovou jednotkou vhodnou hned ze dvou důvodů: jednoznačně delimituje plochu území, ve kterém je vedena řečová hra prostřednictvím pouze jednoho jazyka, a tím pádem také jedno jazykové společenství, které lze vnímat právě pro užívání jediného dorozumivacího kódu jako etnikum, ačkoliv se tento pojem může zdát příliš absolutní.

⁷ Znamená to, že v evropské kulturní konfiguraci, která je kompaktně utvářena křesťanskými hodnotami určujícími morální kodex chování a též soubor způsobů nazírání na svět kolem, došlo k modifikacím tohoto bazálního kulturního konfiguračního základu, a to vlivem rozdílných geografických poloh a historických zvrátů. Tyto polohy totiž byly zasaženy různými kulturními vlivy a historickými proměnnými. Dvě různé společenské skutečnosti (česká a španělská) jsou bezesporu vybudovány na stejném hodnotovém systému. Jejich geografická specifikace se projevuje v jazyce, který se proměně společnosti přizpůsobuje, a takto ji odráží. Stejně tak jazyk udržuje společenské změny v mantinelech jemu vlastní limitované obraznosti (kategorizaci). Řečová zdvořilost jako řečový systém, reagující na tyto různé společenské skutečnosti, musí být v obou areálech různá.

Řečová hra je intersubjektivní; nelze ji tedy vnímat sociolekticky pouze na určitém místě vertikální stratifikace společnosti. Znamená to, že příslušníci různých sociálních skupin nehrají různé hry, nýbrž že všichni členové společnosti ovládané jedním jazykem hrají hru jedinou. Hrát řečovou hru není nic jiného než hrát hru deskovou. Účelem hry je výhra, zisk, který v teorii her vystupuje jako výplatní funkce. Zisk je utvářen tak, že dochází k interakci mezi hráči, kteří se jeden vůči druhému různým způsobem vymezují a užívají k tomu předem daná, jasně strukturovaná herní pravidla. Jelikož dochází k interakci, která je řízena pravidly, pak v řečové hře jsou tato pravidla reprezentována pravidly zdvořilosti, která určují, jakým způsobem může dojít k tomu, aby jeden hráč využil druhého hráče ve svůj prospěch. Až integrální celek či soubor pravidel pro vedení řečové hry utváří vlastní hodnotu řečové hry; vlastně se jedná o její typ, který se stává základním faktorem pro udržení a rozvoj společnosti. „Nejvlivnější faktory dějin jsou intersubjektivní, tak jako peníze, jež samy o sobě nemají žádnou hodnotu“ (Harari, 2017: 145).

Jak jsem již uvedl minule, to, co umožňuje komunikantům, potažmo hráčům, realizovat řečovou hru, jsou pravidla zprostředkovaná návodem čili pragmalektem. Pragmalekt není než jazykem jsoucím k dispozici pro řečové jednání, stejně tak jako návod je hráčům k dispozici pro pravidly řízenou hru např. v šach. Pragmalekt má mnoho projevů závislých na individualitách, jež do komunikační události vstupují. Pragmalekty jsou různého druhu; metaforicky se jedná vlastně o různé typy strategického přístupu mluvčích k adresátům – mluvčí zapojují různé aspekty jako primární, a jiné jako nepodstatné. Jde tedy o různé řečové taktiky, jež lze uplatnit na cestě za získáváním společností nabízených požitků a výtobytků. Hru v šach také nehrají všichni stejně; každý se vůči svému protihráči jinak vymezuje, jinak se mu brání a užívá vlastních strategií, ovšem vždy pouze v rámci předem ustálených a závazných pravidel, která utvářejí tak zvaný prostor herních strategií. Ten je pak součástí národní idiosynkrazie.

Řečová hra jako sociálně podmíněné řečové chování, uplatňující výběr z jazykových prostředků, bývá označována jako sociální modalita. Sociální modalita zahrnuje veškerou oblast oslovování, pozdravů, volby jazykové variety (argot, žargon, slang) vhodné pro danou interakci (Machová – Švehlová 2001: 126). V psychologii se operuje s pojmem modální osobnost, „která nejvýstižněji charakterizuje příslušníka dané kultury s jejími rysy a vlastnostmi. Je způsobena mj. i faktem, že společnost určité sociální hodnoty vnucuje a klade důraz na napodobování a vyhraněnou individuálnost příliš vysoko nehodnotí“

(Kohoutek 2010). Na základě pozorování Čechů a Španělů si již na tomto místě snad mohu dovolit konstatovat, že se jedná o dvě různé modální osobnosti, o dva různě takticky nastavené hráče, kteří se od sebe odlišují celou řadou různě nastavených sémiologických soustav a jejich různou vzájemnou provázaností. Mluvčí španělštiny a mluvčí češtiny tak utvářejí ve svých etnolingvistických areálech svébytnou kulturu založenou na jedinečném typu etnické/národní sociální modality, protože takto jsou součástí celonárodní řečové hry, do které se narodili. Tuto hru nicméně nehrají hráči primárně jazykem, nýbrž pouze a jedinečně funkční řečí. Jazyk je totiž pouhou materiální výbavou pro funkční řeč.

Jinými slovy by se to dalo vyjádřit následujícím příkladem: jako Čech se ocitnu v Madridu a jsem nucen se dorozumívat španělštinou. Jako hráč jsem se přemístil do jiného hracího pole, musím tudíž začít hrát pouze na základě pravidel, která jsou pro danou hru, v níž se nacházím, závazná. Závaznost jde ruku v ruce s očekáváním všech ostatních hráčů. Budu-li užívat typicky české způsoby vedení komunikace prostřednictvím španělských slov, budu narušovat homogenitu hry a budu tak působit cizí. Totiž umět se dorozumět jiným jazykem je jedna věc; druhá věc je umět používat tento jiný jazyk jako prostředek pro řečovou hru. Jinak řečeno: je rozdíl mezi španělštinou, kterou se pouze dorozumívám prostřednictvím přenášení významů, a španělštinou, kterou se rovněž dorozumívám prostřednictvím přenášení významů, ale zároveň plním i společenská očekávání těch, se kterými komunikuji. V prvním případě je pro mne španělština jazykem cizím, který ovládám; v druhém případě je pro mne španělština jazykem druhým, který ovládá mne jako hráče. Španělština jako jazyk cizí je dovednost, která vychází ze znalosti systému jazyka (gramatiky) a jeho slovní zásoby. Španělština jako jazyk druhý je dovednost, která vychází ze schopnosti užívat gramatiku a slovní zásobu jako hráčskou strategii, kterou svoji cizost ve Španělsku oslabuji. V prvním případě jde o znalost jazyka, v druhém případě jde o znalost metapragmatiky, tedy o schopnost užívat španělskou funkční řeč. Navíc hovořit španělsky ne vždy znamená umět hrát hru, v níž dominuje španělština evropská, která se odlišuje od celé řady jiných her dominovaných španělštinami zemí Latinské Ameriky.

Funkční řeč a distribuce

Funkční řeč je společenským dorozumívacím produktem, který je vytvořen společenstvím, jež zabezpečuje své potřeby prostřednictvím dorozumívání etnickým dorozumívacím kódem. Funkční řeč je souborem výtvořek vytvořených nikoliv

jako entita, nýbrž jako distribuce. Každá kultura v širším slova smyslu disponuje jazykem jako kulturním prostředkem pro distribuci jejích vlastních rysů, a to v přírodních i politických hranicích daných vymezením populace. Hovoří-li se o funkční řeči jako o jedinečném způsobu řečového chování, který je dán určitému společenství v určité době a na konkrétním místě, je nutno ho vnímat prostřednictvím základních charakteristik, které jej jako distribuční fenomén definují. Totiž v rámci etnolingvistického areálu dochází k ustanovování pragmatického, celospolečenského návyku prostřednictvím vnitřně uspořádaných procesů, které pak svou kombinací vytvoří nezaměnitelný a jedinečný pragmatický systém. Ten je nositelem národní charakteristiky a identity.

Prvním procesem je mutace, kam spadají všechny účelové inovace, které mluví do jazykového prožívání vnášejí a které se z periferie přesunují do centra (od jedinečně užitých jazykových prostředků přes jejich stále častější frekvenci až po jejich ustálení jako výrazů velmi frekventovaných). Některé z jazykových prostředků se tak stávají centrálními na dlouhou dobu a utvářejí základní typologickou charakteristiku jazyka, jiné se usídlí v úzu pouze na nějakou dobu a postupně z jazyka opět vymizí či mutují na prostředky kvalitativně jiné. K tomuto procesu se řadí i mutace náhodné, které jsou v distribuci řečových zvyklostí dány především kopírováním chyb, které se v jazyce a v řeči udržují. Typickým kopírováním chyb vznikla např. ustálenost slovního spojení *udělal jsem to nechtíc*, což by mohlo být vnímáno jako komunikační funkce omluvy. Z hlediska významu tu jde vlastně o kvaziomluvu, protože význam slov v tomto slovním spojení ukazuje na nechtěný, nezáměrný akt. Teprve v konkrétní situaci se toto slovní spojení proměňuje ve strategický prostředek, který odkazuje na to, že mluví se chce omluvit tím, že zdůvodňuje provedenou nepreferovanou akci jako výsledek náhody. Původně se ovšem toto slovní spojení muselo vyjadřovat ve vztahu ke gramatice rodu: mluví muž byl tlakem gramatického pravidla nucen říci *udělal jsem to nechtě/nechtěje*, mluví žena *udělala jsem to nechtíc/nechtějíc*. Pak došlo k chybě a ta byla postupně kopírována a šířena kulturním driftem. Kopírováním chyb dochází k jejich zachycení v systému jako jevů nesystémových, jež postupně vedou k systematizaci. Jazykový a řečový úzus jsou účelovými i nahodilými mutacemi zasaženy neustále.

S jedinečností distribuce je úzce propojeno rozdílné řečové prožívání u mluvčích. Mluví žijí své životy prostřednictvím užití jazyka různě, i když užívají stejného kódového systému a sdílejí jeden intersubjektivní pragmatický návyk. Odlišnosti se odrážejí v rovině osobní a osobnostní. Řečové prožívání individua je jev pozorovatelný; uživatel jazyka se stává modelem, který je či není

hodno následovat. Vzniká tak transmise řečových prvků; přenášejí se z jednoho mluvčího na druhého. Vliv na tuto distribuci řečových prvků má i kulturní drift, tj. způsob fluktuace jednotlivých řečových vzorků, které vystupují jako kopírovací matrice. Dynamika společnosti od středověku po současnost doznala značného posunu; dříve se řečové prvky šířily z kulturního centra do odlehlejších oblastí. Dnes vlivem médií a celoplošně přístupného Internetu je možno sledovat v krátkém čase na různých místech různé řečové prvky a z nich čerpat ty, které jako mluvčí podrobíme kulturní selekci. Jazyk se tak proměňuje velmi rychle, je velmi náročné zachytit jeho současný stav, neboť k přeregistrování významů dochází prakticky neustále. Způsoby, kterými je ovšem jazyk užíván v řečové hře, jsou stálejší povahy. Pravidla řečové hry se neproměňují tak dynamicky, ovšem proměňují se nástroje, kterými hru jako hráči hrajeme. Jinými slovy, hru *Člověče nezlob se!* lze hrát nejenom s figurkami, ale také s kousky chleba nebo s kamínky. Zařízení, které je prostředkem pro pohyb po herním plánu, nemusí být pouze vrhací kostka, ale třeba losovací zařízení.

Kulturní selekce spočívá v rozhodování mluvčích daného společenství; jejich rozhodování vychází sice z jednotlivců a z jejich idiolektů (jedinečného mluvnického stylu každého z nich), nicméně podmínkou pro kulturní selekci je cit jedinců pro výběr těch řečových prvků, které jsou jako relevantní vnímány většinou. Řečové chování v jednotlivých etnolingvistických areálech tedy vychází z kolektivní zkušenosti, jíž dominuje kulturní paměť. Kulturní řečové prvky jsou pak zjistitelné v kulturních premisách, které vycházejí z žité konceptuální reality. Navíc, řečové chování mluvčích tyto premisy podvědomě uchovává v kulturní paměti, tedy v jakémsi sdíleném souboru představ o světě. Taková společenská pravidla jsou mluvčími považována za objektivně existující a jsou závazná.

Kulturní premisy českého a španělského etnolingvistického areálu jsou tedy výsledky různých procesů distribuce, do nichž zasáhly různé typy selekce, driftu, transmisí a mutací. Výsledkem je rozdílné řečové prožívání a s ním je spojen i jiný typ vnímání skutečnosti, psychosomatického nastavení a emoční rozkolísanosti.

Je zřejmé, že obraz světa českých a španělských mluvčích musí být z hlediska antropolingvistického různý a že tedy mluvčí budou užívat různých jazykových prostředků, které budou pocítovat jako normativní z hlediska společenského chování a jako nutné z hlediska jejich osobní konverzační strategie pro řečovou hru. Jednotlivé kulturní premisy pro český a španělský jazyk představím níže.

Model řečové hry

Na řečovou zdvořilost tedy nazírejme jako na stolní hru, která bude alegorií skutkové podstaty komunikace na mapě lidského světa. Dovolují si v tomto oddíle takto obrazně pojmut sociologické schéma, neboť se domnívám, že může přispět k snadnějšímu uchopení řečové činnosti jako strategicky promyšlené hry:⁸

Metaforické přirovnání řeči a hry

Sociologická skutečnost

Etnolingvistický areál

Mluvčí

Velikost sociologické skupiny

Status sociologické skupiny

Společenské souřadnice mluvčích

Pragmolekt

Alegorie konverzační hry

Hrací plocha

Figura

Počet figur v týmu

Barva figur

Typy/tvary figur

Herní návod

Všem účastníkům je vyčleněna určitá hrací plocha, tedy etnolingvistický areál. Na této hrací ploše jsou rozestavěny figury, tedy mluvčí. Tito mluvčí jsou nositeli předem daných barev, to znamená reprezentují určitý hrací tým, a jsou v konkrétním počtu. Dle těchto parametrů se seskupují ve vlastní sociologicky specifickou skupinu. Takto jsou na počátku hry figury rozestavěny jako jedna skupina vůči druhé skupině a lze mezi nimi spatřovat vztahy socioparadigmatické. „Skupina“ v pojetí terminologickém obecně charakterizuje svými mantinely prostor, který okupuje sama pro sebe. Prostor opačný v pojetí kontradiktorickém je pak vymezen skupinám jiným.

Konverzace typu *Člověče nezlob se!*

Jestliže se rozběhne hra, která je dána určitým herním řádem (komunikačním modelem se splněnými elementy já – ty – tady – teď na straně jedné, a pragmalem-návodem na straně druhé), figury se na hracím poli rozestoupí a budou mezi sebou utvářet vztahy sociosyntagmatické. Mezi figurami vznikne pozice,

⁸ „Spojení řeči a činnosti nazval Wittgenstein jazykovou hrou. ... Wittgenstein tímto srovnáním podtrhl chápání významu jako reglementovaného (tzn. souborem pravidel řízeného) a cílevědomého užití slova a výpovědi (jazyka) a jeho podřízenost pravidlům a konvencím užívání, v nichž hledal nejen podstatu jazyka, ale i podstatu významu“ (Machová – Švehlová 1996: 83–84).

kteřá není ničím jiným než komunikační událostí. Figury v ní reprezentují mluvčího a adresáta, mezi nimiž existuje určité komunikační napětí, které nazývám komunikační relací. Ta je charakterizována konfliktním napětím vycházejícím z kombinace proti sobě postavených sociopragmatických činitelů – v našem metaforickém příkladu zatím pouze jedním z nich, a to příslušností ke skupině, tedy barvou.

Sociosyntagmatická pozice dvou mluvčích v komunikační situaci bude determinována účelem takového vzájemného postavení. Ten bude dán dvěma protipóly.

Na jedné straně bude záměr mluvčího, který bude v jeho řečovém chování pragmaticky zakódován (např. pragmatakcky). Záměr je vyvolán tím, že jedna figura potřebuje druhou, aby druhá figura pomohla první figuře dosáhnout určitého cíle (např. ekonomické směny orientované na konkrétní nebo symbolický zisk). Pokud tedy bude jejich pozice vyvolána účelově, bude se mluvčí chovat na herním plánu strategicky tak, že bude čerpat z prostředků, které mu herní návod umožňuje. Některé prostředky budou funkčnější než jiné. Herním návodem je tu pragmalekt, který zpřístupňuje řečový zdvořilostní registr i jiné řečové registry, které stojí v konfliktu vůči zdvořilosti (např. verbální agrese) nebo jsou vůči zdvořilosti indiferentní (neutrální diplomaticky vedená komunikace).

Na straně druhé se dostanou figury do kontaktu náhodou. Pokud bude situace vyvolána náhodně, neúčelově, žádný záměr mluvčího pragmaticky zakódován nebude. Komunikační relace figur tu tedy bude buď neaktivní, anebo aktivní. U aktivního vztahu se bude jednat o každé postavení dvou mluvčích vedle sebe v komunikační události, tedy tak, že mezi nimi proběhne alespoň minimální verbální výměna. Tomuto způsobu interakce se v jazykovědě říká *small talk* (např. potkají-li se ve výtahu dva sousedi, mohou na sebe promluvit, ale mohou také mlčet). Pokud ke *small talku* dojde, musí mluvčí minimálně alespoň potvrzovat vzájemné postavení a pozice. Opět je zde nutnost čerpat z návodu – pragmalektu, který nabízí možnosti, jak tuto vzájemnou pozici figur – mluvčích v neúčelové komunikační události jazykově ztvárnit. Nebude to již ovšem uplatnění jazykových prostředků z hlediska strategického, nýbrž pouze fatického. Fatická komunikace ovšem není zcela bez funkce, co se týče řečové zdvořilosti, neboť i ona udává tón komunikační události tím, že přinejmenším potvrzuje sociální status jednoho i druhého mluvčího a reflektuje tak vztahy obecně ustanovované mezi těmito dvěma konkrétními hráči spadajícími do konkrétních společenských skupin. Neaktivní pozice postrádá na relevantnosti, neboť mluvčí nevstupují do komunikační události; nedojde k interakci, nebude nastartován rozhovor.

Konverzační hra mezi skupinami by se tedy dala příkladně představit jako hra *Člověče nezlob se*, kdy všechny figury v rámci jedné skupiny mají tentýž status, potažmo tutéž roli.⁹ Taková by mohla být situace v uzavřené komunitě mluvčích, např. v omezeném společenství dětského letního tábora, kde jsou pouhé dvě skupiny mluvčích: děti a jejich vedoucí. Řečová hra je tu hrána dvěma sadami figur, dvěma barvami hráčských týmů. To, kolik je dětem let, odkud pocházejí, kolik mají v peněžence kapesného, a zároveň to, zdali je vedoucí dětské skupiny vdaná či ženatý, kolik vydělává, jaké má vzdělání či profesi, nehraje v této řečové hře žádnou relevantní roli.

Konverzační šach

Situace v mezilidské komunikaci v širším měřítku je ovšem mnohem komplikovanější. Herní plán může být naplněn figurami, které sice spadají pod jednu nebo druhou (třetí a další) skupinu, která je vymezena barvou a počtem vůči skupině jiné, ale mohou mít a také mají uvnitř skupiny diferencovány jemnější stratifikační čili socioparadigmatické vztahy: ty mohou být dány horizontálně i vertikálně. O horizontálních vztazích budeme hovořit tehdy, budou-li se kryt se sociolingvistickými činiteli *věk*, *pohlaví*, *etnicita*; vztahy vertikální budou dány především příslušností jednak k socioekonomické vrstvě se silnou akcentací moci a jednak ke vzdělání, jež je nejtypičtějším projevem distinkce. Příkladem takové hry je hra šachová.

Takto fungují vztahy mezi mluvčími ve všech společnostech světa a fungují takto i mezispolečensky, neboť vycházejí z jednoho jediného komunikačního rámce, který je pro všechny stejný a ve kterém interagují mluvčí vždy se svými statusy a rolami a vždy se skupinovou příslušností.

Výše uvedené přirovnání řečového habitu mluvčích k figurám stolní hry nás původně přivedlo na myšlenku komparace dvou řečových zdvořilostí v různých areálech. Nyní se snad čtenáři naskytne zřejmější obraz jevu, který chceme odhalit. Kdyby hrací plochy skutečně odpovídaly jednotlivým areálům, ve spojitosti s řečovou zdvořilostní hrou bychom potřebovali zjistit a) jaké skupiny figur budou do hry vstupovat jako vůči zdvořilosti relevantní, b) jak dalece je relevantní status a role dané figury, c) jaká by byla pravidla hry odvozená ze všech možných vzájemných typů postavení jednotlivých figur.

⁹ Ve většině společenství existuje hra s figurami, které se na základě jednoduchého pravidla vzájemně eliminují z hracího pole. Pouze v českém prostředí nese hra název komunikační funkce omluvy: *Člověče, nezlob se!*

Ne nadarmo je hra v šachy považována za nejsložitější hru, kterou lidé vynalezli. Když se pozastavíte nad šachy, zjistíte, že se ani tak nejedná o lidský vynález, jako spíše o kopii objektivního světa, ve kterém se lidé setkávají a prožívají své životy v neustálém dialogu útoku a obrany, akce a reakce, zisku a ztráty, tlaku a uvolnění, výhry a prohry; jde vlastně o herní makrostrategii pro efektivní komunikaci/hru.

Abych ale nebyl nepřesný, musím zdůraznit, že přirovnání řečové komunikace ke hře v šach uvádím pouze jako metaforický příklad. Podoba hry v šach se s podobou řečového chování ne zcela kryje, neboť při hře v šachy mají oba hráči úplné informace o figurách a jejich strategiích. Jedna figura, pokud se dostane do kontaktu s druhou, zná její možnosti tahů i jejich typologii. Jinými slovy, první figura ví, co může druhá figura udělat, a rovněž ví, co daná figura udělat nesmí. Jedná se o hru s úplnými informacemi, což se v lidském životě stává jen velmi zřídka. Řečová hra na základě strategické výměny zdvořilostních mluvních aktů je vedena ve víře, že se adresát určitým způsobem řečově zachová, nikoli však z přesvědčení. Mohli bychom říci, že řečová hra je tedy spíše modifikací hry v šach, kdy si mluvčí nejsou zcela jisti všemi informacemi; jde tedy o hru s neúplnými informacemi.

Řečová hra s nenulovým součtem

Pravidla zdvořilosti jsou systémem vycházejícím z podstaty imaginárního řádu, který si každý z nás jako reprezentant určité velké sociální skupiny (národa či jinak definovaného jazykového společenství) nese jako jedinečnou normu. O její objektivní existenci neuvažujeme; při bližším zamyšlení lze zjistit, že to, co řečová zdvořilost jakoby naznačuje, objektivně neexistuje: tedy že zdvořilé vztahy mezi lidmi existovat nemohou, pokud se lidé navzájem neznají. A tam, kde se lidé znají, je zdvořilost jiná, méně formální, naznačená jinak než prostředky, které užíváme vůči těm, které neznáme. U mezi sebou známých lidí je zdvořilost vedena spíše emocemi, u neznámých tyto emoce nahrazují zdvořilé řečové prostředky. Nejsme ovšem schopni zdvořilost z našeho chování odstranit, neboť se jedná o jakýsi epistemologický tlak místa a doby, o politický diskurz, v němž jsme uzavřeni; „každého z nás ovlivnilo historické období, do něhož se narodil, jeho normy, hodnoty i ekonomický a politický řád, který často považujeme za přirozený, nevyhnutelný a neměnný“ (Harari 2017: 67). To, co ve skutečnosti existuje v objektivním hledáčku, je skutečná touha po lidském zisku, který je přirozeným řádem daným biologickou potřebou jednotlivce zabezpečit

své potřeby. Tato „agrese“ je rovněž dána biologickou obavou z budoucnosti, která je nejistá. Vývoj jazykových společenství pouze sjednotil původně rozdrobené menší sociální skupiny a tím pádem posunul přirozenou lidskou xenofobii na pouhý strach z cizosti; její projevy fyzické agrese pak imaginární řády postupně smývaly a nahrazovaly jiným typem kontaktu, který umožnil společenskou hru s nenulovým součtem.

Řečová zdvořilost je ústrojným způsobem fungující algoritmus, jenž dokáže přesně a dle jemu vlastních několika strategií stmelovat ty jedince, kteří se navzájem neznají. Zdá se, že řečová zdvořilost je pečlivě vytrřbeným a vyváženým mechanismem, v němž se egoismus jedince přetaví do fiktivního altruismu, který se pak prodává na jazykovém trhu, jako kdyby se jednalo o objektivní skutečnost. Opak je ovšem pravdou, neboť u těch, kteří se neznají, je z biologické podstaty skutečný a primární pouze a jedině egoismus a tendence k nastolování nevyváženého stavu lidského světa. Řečová zdvořilost je tudíž sdílenou společenskou fikcí a jako „algoritmus zajišťuje, aby váš osud závisel na systému, a ne na omylných lidech, kteří právě zauímají tu či onu pozici“ (Harari 2017: 162). Jde tedy o mechanismus kontrolní, který svým působením na společnost apriorně zamezuje samotnému vzniku komunikačních chyb.

Shrme-li řečovou zdvořilost jako svého druhu společenskou hru se dvěma hráči, pak musím konstatovat, že se jedná o hru s nenulovým součtem, tj. jde o setkání dvou komunikujících entit, z nichž každá je výběrem svého strategického řečového (herního) jednání obohacena určitým typem zisku. „Nejdůležitějším znakem hry s nenulovým součtem je skutečnost, že díky spolupráci neboli oplácení na tom mohou být lépe oba hráči“ (Wright 1995: 205). Hovořím zde o zisku společenském. Ten sice není objektivně materiálně měřitelný, nicméně oba komunikanti jej pocítují alespoň v rovině emocí. Zdvořilost potvrzuje existenci druhého jako nositele hodnoty, zdvořilost potvrzuje jeho status. A toto potvrzení je společenským ziskem, který u adresáta vyvolává společenskou satisfakci. Jde tedy o zisk emoční. Navíc může jeden z mluvčích pocítovat i zisk skutečně objektivně měřitelný, který byl vyměněn či vyobchodován za emoční zisk na straně komunikačního partnera. Potvrzení jeho místa ve společnosti je totiž pozitivním emočním ziskem, který člověku poskytuje pevné komunikační východisko pro následující komunikační události. Mluví i adresát se tak stávají nikoliv protihráči, nýbrž spoluhráči, neboť oba sledují společný cíl, i když jejich výplatní funkce představují odlišné typy osobního zisku (buď emočního – společenského, anebo materiálního – předmětného/zážitkového). Jedná se vlastně o vklady, které se stávají kompromisním vyvážením světa (srov. Watzlawik 1995).

Hra s nenulovým součtem je hrou společenskou, která je založena na faktu, že tu jde o hru kooperativní. Totiž oba spoluhráči se snaží prostřednictvím správně pragmaticky vyměřených mluvních aktů dosahovat účelu tím, že dodržují své závazky. Zde se mohou různé kultury či různá jazyková společenství odlišovat právě v onom dodržování (a také vymáhání) řečových závazků. Domnívám se, že český pragmatický návyk zde může být do určité míry v protistojné pozici vůči pragmatickému návyku španělsky mluvících, neboť závazek a jeho platnost, potažmo následné uskutečnění jsou v obou kulturách pocítovány odlišně. Všimněme si na příklad nesouladu v dodržování času ve španělské kultuře, což je právě jeden z mnoha předpokladů pro tvrzení, že řečový závazek může být v některých kulturách nesplněn, a to v určitých tématech téměř vždy (nepřesnost a nedochvilnost jsou pro španělsky mluvící kultury ukazatelem právě takového nedodržování řečového závazku). Záleží však na očekávání spoluhráčů, neboť pokud tuto strategii znají a očekávají ji, nezpůsobuje v rámci jazykového trhu žádné nebezpečí.

Řečová zdvořilost je zvláštním algoritmem, který se jeví rovněž jako hra hybridní. Mluvčí jako spoluhráči se na první pohled jeví jako mezi sebou spolupracující. Jak jsem již uvedl výše, jedná se o jakýsi mýtus, v nějž všichni členové etnolingvistického společenství věří jako v jediný možný způsob vedení konverzačních interakcí. Spolupráce je nicméně až sekundárním imaginárním řádem, který je nastaven právě proto, aby zastřel do značné míry nespolečenskou hru. Vždyť skutečný, objektivně měřitelný zisk připadá pouze jedné straně. Znamená to, že na první pohled kooperativní hra řečové zdvořilosti v sobě ukrývá hru vzájemně protistojných hráčů, kteří se setkávají v konfliktu zájmů a chovají se navenek altruisticky pouze proto, aby zakryli svůj osobní egoismus. Toto zakrývání je společenskou normou. Zastírání egoismu prostřednictvím kooperativní řečové hry vedené ve zdvořilém komunikačním módu je ukazatelem vyspělosti kultury, neboť zdvořilost je jednak výsledkem kulturní evoluce a jednak fenoménem, který společnost podvědomě přijímá jako společenský přínos, neboť společnost nebude rozvrácena, nebude narušována její integrita zevnitř. Západní civilizační okruh a jazyky dálného východu tento mechanismus uplatňují. Nenulový součet žene společnost vpřed, protože nevyvolává soupeření, závist ani odplatu za něčí zisk.

K takové formě společenské hry užívají mluvčí omezeného množství jazykových prostředků, které z hlediska teorie her fungují jako dané strategie, tedy soubor možností, jež jsou mluvčímu k dispozici pro řešení interakční situace. Z hlediska teorie her tento soubor strategií vymezuje tzv. prostor strategií, který

je vnímán jako neměnná danost; pragmatika řečového habitu neumožňuje mluvčímu v průběhu života nabývání nových jazykových prostředků, nýbrž pouze jejich stále efektivnější výběr a kombinaci v návaznosti na řečové jednání adresáta. Mluví tak dociluje své řečové hodnoty tím, jak se zvyšuje jeho konverzační zkušenost a její úspěšnost.

Hovořím o strategické řečové dominanci, která utváří jedinečný obraz světa mluvčích, utvářejících společně v hranicích etnolingvistického areálu spolupracující „mužstvo spoluhráčů“, z nichž každý sleduje své individuální cíle, a to pouze tak, aby byl zajištěn prospěch celku. V tom, domnívám se, tkví i určitá životní moudrost, která je se schopností vyhodnocovat situace přímo úměrná počtu prožitých komunikačních událostí a též schopnosti interpretovat jejich výsledky. Pokud hovořím o návyku, tak i řečové jednání je do značné míry přijato jako součást idiolektu, jímž se mluvčí vyhraňuje vůči ostatním členům společnosti a nabývá tím svou osobnostní charakteristiku; nikdy se ovšem nevyčleňuje idiosynkraticky ze společenství, zůstává stále jedním z jeho dobrých hráčů.

Prostorem strategií tedy není nic jiného než zdvořilostní registr, který se vyplňuje pragmaticky funkčním lexikem a pragmaticky funkční gramatikou čili pragmataktikou. Zde se konečně můžeme dotknout tohoto termínu jako nezbytného pro zkoumání jazyků a společenství. Pragmataktika jako součást metapragmatiky by se měla stát podstatnou antropologickou veličinou, která může velmi dobře odhalit společenské hodnoty. Totiž studium jazyka by mělo vystoupit z hranic struktury logiky forem a nastoupit spíše cestu zkoumání logiky řečových situací na jazykových trzích. Jazykové trhy totiž slučují navzájem ty mluvčí, kteří mají shodně vymezen prostor strategií se shodnou strategickou řečovou výbavou. Takto lze definovat mluvčí, kteří spadají do stejného etnolingvistického areálu, ať už je jejich národnost jakákoliv. Nejde přeci o zápis v občanském průkazu, ale především o sdílení shodných prvků jednání, které se uplatňují v řečové hře. Jedině takto mohu jako mluvčí pociťovat svého partnera v komunikační události jako skutečného partnera, nikoliv jako protivníka. Migrační situace v dnešní Evropě je tedy zrádná tím, že se do prostoru rozběhnuté a tradiční zdvořilostní řečové hry dostávají i hráči navyklí hrát jiné typy her; prostředkem začlenění do společnosti by měla být akulturace nově příchozího na evropský typ řečové hry. Nejde totiž jen o to, naučit se dobře německy, nýbrž především naučit se znát prostory strategií. To je ovšem úkol v podstatě nemožný, je to až jakási nástavba, která musí počítat s otevřeností na straně akulturovaného příjemce, což sebelepší migrační politika zajistit nedokáže.

Migrující obyvatelstvo si s sebou do nových oblastí vždy přináší svou vlastní strategickou hru, kterou může narušit homogenitu původních substrátových hráčských taktik. Příchozí musí být rovněž zaskočeni jiným způsobem vedení řečové hry v místě, do kterého přicházejí. Nemohou svůj pragmatický návyk jen jednoduše přepnout, neboť je hluboce zakořeněn v jejich obrazu světa a v jejich žebříčku hodnot. Navíc jsou migrující jedinci původem z různých koutů světa, čímž i mezi nimi samotnými nutně musí docházet ke kontaktu velmi rozličně vedených řečových strategií. V posledku pocházejí migranti z oblastí, které jsou z hlediska geografického velmi rozsáhlé a tedy různě kulturně utvářené; obyvatelé Sýrie mohou být kulturně velmi heterogenní a tedy jednoznačně různé řečové orientování co do strategického řečového chování, ačkoliv jsou občany jednoho politického útvaru. V tomto ohledu se pak evropské společenství národů z hlediska pragmatického návyku jeví jako mnohem homogennější.

Mluvčí jednoho jazykového společenství se navzájem považují za spoluhráče jediné celospolečenské řečové hry. Z toho vyplývá i nutnost, že jeden mluvčí považuje druhého (i třetího) mluvčího za racionálního hráče. V teorii her je racionálně uvažujícímu hráči přiděleno pojmenování inteligentní hráč. Intelligence a racionalita se ovšem v prostředí jazykového společenství nemohou krýt, neboť ve hře v užším smyslu slova (tj. při hře jako typu zábavy) je prostor desky stolu či herního pole pro hráče vjemově zaznamenatelný, či alespoň prostorově uchopitelný. V takovém prostoru se pak uplatní nejspíše ten nejinteligentnější hráč, pokud jde o hru založenou na strategiích, nikoli pouze na náhodě. Naopak řečová hra daná jedním jazykem se rozehrává v daleko větším prostoru, který nemá mluvčí/hráč ve svém zorném poli: mluvčí neví, se kterými spoluhráči se setká. Ví ale, že budou spadat oba do stejného jazykového společenství. Proto zde hovořím spíše o racionálním hráči, který si prostřednictvím víry v imaginární řád v rámci hranic dokáže představit, jak by řečovou hru v podobě setkání tváří v tvář mohl uskutečnit i s těmi, které nezná, ale o kterých ví, že sdílejí stejný prostor herních (řečových) strategií. Jedině prostřednictvím víry v tento imaginární herní řád mohou mluvčí dosahovat výsledků, kvůli kterým do konverzačních událostí vstupují. Jsou jimi komunikační cíle, které definuje pragmatická lingvistika, a zisk, který definuje teorie jazykového trhu. Teprve pak lze soubor strategií používat tak, aby mluvčí maximalizoval hodnotu své výplatní funkce, neboli vytvářel zisk. Vytvářejí-li všichni hráči zisk, pak je i celá společnost zisková.

Ziskovost zdvořilého řečového chování při hře s nenulovým součtem se tedy distribuuje po obou stranách hracího pole. Řečová hra je pak do značné míry

závislá na strategickém jednání obou zúčastněných aktérů. Jestliže jsou oba vybaveni stejným návykem, tj. čerpají ze stejného prostoru řečových strategií, je pak i výsledná platba či výplata pro oba mnohem předvídatelnější. Z hlediska jazykového trhu se jedná o jakýsi typ svobodného užívání strategií za účelem směny; z hlediska politického jde vlastně o typ hierarchického uspořádání společnosti v bezpečný a trvalý konstrukt. Navíc tato předvídatelnost výsledku směny reprezentuje mnohem větší komunikační, potažmo společenské bezpečí, zajišťující trvání společenského konstrukt. Co by se ovšem stalo při setkání cizinců s různě definovanými prostory strategií, které jsou různým způsobem vyplněny? Lze zde hovořit o hře s nenulovým součtem? Pokud se takto setkají dva komunikanti, kteří pocházejí z různých kultur, z nichž každá se řídí řečovou hrou s nenulovým součtem, pak je i možnost jejich vzájemného porozumění mnohem větší, než když se spolu setkají hráč hry s návykem vytvářet nenulový součet s hráčem hry, který je navyklý na hru se součtem nulovým. Prostory strategií jsou pak zcela nesourodé, a výsledkem není jen zisk na straně jednoho hráče, nýbrž především ztráta emočního zisku, který byl jednou stranou kulturně očekáván. To může vyvolávat nepřátelství a dojmy kontrakulturní. Domnívám se, že právě nedostatek emočního zisku je mnohem nebezpečnější než nedosažení dostatečného zisku materiálního.

Řečová zdvořilost jako přístup jednoho mluvčího k druhému, z nichž oba sdílejí představu o světě ovládaném imaginárním řádem, je úplným popisem toho, jak hrát hru s nenulovým součtem. Jiné hry vedou, dle mého mínění, ke hře se součtem nulovým, kde je jeden hráč vítězem a druhý poraženým. Výhodou mluvčích v západním světě je tedy vstupovat pouze do takových řečových her, které jim zajistí alespoň (a také zejména) emocionální zisk. Tím sice nebudou uspokojeny jejich fyzické potřeby, ale může být alespoň zabezpečen jejich emocionální zisk prostřednictvím potvrzení jejich sociálních souřadnic, což mluvčím dodá na pocitu společenského bezpečí.

Jazykové prostředky nabývají kromě komunikační funkce také funkce bezpečnostní, která vychází z předpokladu, že řeč je společenská hra, která je vlastní lidskému světu. Způsob herních strategií utváří národnostní a národní celky prostřednictvím homogenního herního řečového pořádku, který jejich členové sdílejí jako hodnotovou danost, a tím pádem jej považují za spolehlivý řád, který jim život usnadňuje. Hodnota jazykových prostředků jako ukazatelů je měřena prostřednictvím účinku, který mají na ostatní uživatele stejného dorozumívacího kódu (ale řekněme raději společenského imaginárního řádu), zabezpečujícího zisk pro všechny.

Nezdvořák v řečové hře

Řečová zdvořilost je tedy společenskou hrou v normálním tvaru, kdy všichni hráči znají své strategie a kdy v rámci společenství jsou na tom někteří lépe pouze pro vyšší efektivnost jejich užití vůči efektivnosti užití strategií u jejich partnerů v komunikační události. Všichni pak čerpají ze hry s nenulovým součtem, neboť jsou schopni se smířit s tím, že i nemateriální zisk je pozitivní výplatní funkcí. S tím souvisí i to, čemu jsem se v teoretickém bádání nemohl věnovat, ale k čemu jsem nutně musel dospět jako k hraničnímu setkání dvou společensko-řečových fenoménů. Na samém konci teoretického hledání definice řečové zdvořilosti jsem dospěl do situace, kde se zřetelně dotýkám fenoménu lidské nezdvořilosti. Tu definuji jako postavení dvou komunikantů, kteří vystupují jako skuteční řečoví protihráči, resp. jeden z nich způsobí, že se apriorně spolupracující komunikující složky postaví do nespoupracující pozice. Nezdvořák sice hraje celospolečenskou hru v rámci etnolingvistického areálu, ale nezajímá ho fakt, že je potřeba řečovou hru ukončit s nenulovým součtem. Ba právě naopak – zajímá ho řečová hra se součtem nulovým, kde se partner v komunikační události stává protihráčem a kde jsou egoismus a osobní zisk mluvčího otevřeně deklarovány jako primární princip interakce tváří v tvář; to, co jeden ztrácí, se stává ziskem druhého. Být hráčem s nulovými součty znamená přijmout za skutečnost fakt, že je tvořen dvěma nádobami – nádobou dobra a zla, světla a tmy, které se pravidelně střídají v naplňování. Nikdy ovšem nejsou naplněny (alespoň zčásti) zároveň. Je to manichejské vidění světa, že ve všech životních situacích jsou jen dvě možnosti: buď prostý zisk, nebo prostá ztráta (srov. Watzlawick 1995).

Společenské mechanismy udržující soudržnost společenství zde selhávají pouze proto, že nejsou mluvčím považovány za hodnotné; dle mluvčího-nezdvořáka hodnoty nelze přidělovat ostatním, nýbrž pouze jednajícímu subjektu, tedy jemu samotnému. Nezdvořile jednající subjekt je v teorii her považován za neinteligentního hráče, tedy za projev Přírody.¹⁰ Nezdvořilost se nedá předvídat, jde o náhodný mechanismus, jenž tu a tam rozkolísá ustálenou sociální hru tím, že nechá do lidského společenského chování prostoupit biologický pud, což samozřejmě různou měrou naruší rovnováhu zisku inteligentně vybavených hráčů, tedy mluvčích určitého jazyka, kteří jej užívají jako svou mateřskou řeč s funkcí bezpečnostního agentu, na který se mohou vždy spolehnout.

¹⁰ V teorii her se záměrně užívá jako termín s velkým P.

Vstřícnost a solidarita v řečové hře

Vztah antropologie a jazyka je svým způsobem propojen s emočním hnutím, které u svých uživatelů vyvolává. Jedná se tu o komunikační paradox, který „tkví v tom, že komunikace sice předpokládá společné médium, ale úspěšná je jedině tehdy, když probouzí a oživuje jedinečné, a to značí: sociálně signované prožitky“ (Bourdieu, 2014: 15). Řečová zdvořilost je produktem trhu – ten je založen na entitě mluvčího, který uplatňuje určitý „výrazový zájem“ (tj. říkat ty a ty věci). Mluvčí se pohybuje na poli jazykového trhu, kde je vystaven pragmatickým systémům specifických akceptací a sankcí. Bourdieu (2014: 14) dále říká, že „dokud lingvisté přehlížejí konstitutivní meze své vědy, nemají jinou volbu než zoufale hledat v jazyce elementy, jež jsou naopak vepsány ve společenském rámci fungování jazyka, anebo nevědomky provozovat sociologii, tedy propadat riziku, že na poli gramatiky objeví přesně to, co tam podvědomě vnesla spontánně přijatá sociologie lingvistů“.

Zdvořilá strategie v řečové hře je vždy orientována na adresáta. Vstřícnost k adresátovi je vztah, jenž zabezpečuje možnost vzniku komunikace vůbec i její udržení. Komunikace se totiž neomezuje pouze na dialog jako takový;¹¹ ten je pouze „nejtypičtějším reprezentantem komunikace, a právě v něm je vstřícnost mezi účastníky komunikace (zpětná vazba mezi nimi) zřetelně patrná“ (Nebeská 1992: 146). Vstřícnost je pak realizována jazykovými prostředky, které mohou odkazovat k sociativnosti výrazu, což je „vyvažování mezi komunikačním uplatněním subjektu odesílatele a komunikačním respektováním příjemce. ... Ohled (vstřícnost) na příjemce se v řeči všeobecně projevuje koncipováním cíle komunikace a charakteru vyjádření se zřetelem na kontakt s příjemcem“ (Popovič 1983: 94). Popovič následně ve své definici sociativnosti výrazu (prostředku) dodává to nejpodstatnější, co je pro řečovou zdvořilost klíčové: vyvažování se děje „s přihlédnutím na jeho [adresátův] osobní status, chápavost, jemnocit, důstojnost, názory, zájmy, společenský a věkový status“ (Popovič 1983: 94), které jsou relevantními sociopragmatickými faktory či činiteli vystupujícími jako filtry, jež řečovou zdvořilost aktivují.

Orientace na adresáta se rovněž reflektuje v solidaritě mezi partnery. Solidarita je „nejdůležitější složkou psychosociálního vztahu partnerů spjatých neformálními psychosociálními vazbami“ (Machová – Švehlová 2001: 73). V řečové zdvořilosti je solidarita klíčová pro to, co se nazývá vstřícností na jedné

¹¹ Nebeská (1992: 146) uvádí, že tento názor je často mylný i mezi lingvisty.

straně, a na straně druhé je to užívání jazykových prostředků, jež zkracují sociální vzdálenost mezi mluvčími. Vzdálenost a blízkost vyjádřené jazykovými prostředky jsou součástí kulturního komplexu a utvářejí typ kultury: buď jde o kulturu vzájemného vzdalování (kultura česká), anebo se jedná o kulturu vzájemného přibližování (kultura španělská).

Solidarita je založena na dvou emočních stavech: na respektu a na lásce. Některé charakteristiky řečové zdvořilosti, jež jsou součástí funkčního rozpětí pojmu „zdvořilý“, jsou také projevy nenucenosti, kolegiálnosti, družnosti, důvěrnosti, přátelskosti, intimnosti, familiárnosti, sousedskosti či žoviálnosti, což jsou polohy konformnosti jazykového prostředku (Popovič 1983: 95). Pragmatická lingvistika také operuje s pojmem empatie, jenž je definován jako „různý stupeň identifikace mluvčího s participanty události“ (Uhlířová 1993: 243) a představuje nejvýraznější složku aktuálního členění, tj. výstavby mluveného projevu v konkrétní komunikační události. Sem spadají určité honorativy (např. univerzitní tituly, kterými se lidé oslovují) nebo zdvořilostní výrazy (vykání, tykání, oslovování, pozdravy, rozloučení), jež utvářejí „ohnisko empatie“ (Encyklopédia jazykovedy 1993: 128).

Vstřícnost, solidarita a empatie jsou ovšem relativní co do vztahu k různosti kultur. To, co je považováno za empatické, solidární či vstřícné, může v jiné kulturní oblasti vyvolat konflikt. Konflikt je v rámci setkání dvou kultur definován přílehavějším termínem kulturní šok, což je „psychický i sociální otrěs způsobený překvapivým, nečekaným nebo neuvěřitelným zjištěním, které bylo vyvoláno bezprostředním kontaktem jednotlivce, sociální skupiny nebo celé společnosti s cizí, neznámou, dosud ne interiorizovanou kulturou“ (Maříková 2000: 112). Ke zdvořilému chování v některých asijských kulturách patří říhnutí při jídle, které nahrazuje jazykové prohlášení o kvalitě jídla v prostoru evropském. Jsou to dva různé kulturní rysy, které nejsou směnitelné mezi sebou. Vznikl by tak kulturní šok. Jiným příkladem může být situace při návštěvě asijské domácnosti, kde je nutno na důkaz etablování adekvátního vztahu mezi mluvčími (návštěvníky a hostiteli) nejprve při vstupu odplivnout do plivátka přede dveřmi domácnosti. I takové záležitosti vstupují do řečové hry; nejsou sice jazykovými entitami, nicméně zdvořilé řečové chování doprovázejí a jsou od něj neoddelitelné.

V asijských jazycích byla popsána silná tendence řečové zdvořilosti vyjadřovat hierarchické stratifikační vztahy mezi mluvčími. Tento kulturní rys je přítomen i v západní konfiguraci, nicméně jak se zdá, v Asii jde o kulturní rys dominantní. Všechny kultury jako kdyby považovaly hierarchii vyjadřovanou řečovou zdvořilostí za skutečnou a neměnitelnou do takové míry, že se stává

společenským dogmatem; „většina lidí tvrdí, že hierarchie jejich společnosti je přirozená a spravedlivá, zatímco řád jiných komunit stojí na bludných a směšných předpokladech“ (Harari 2013: 168).

Společenská hierarchie má přímý dopad na diferenciaci slovní zásoby a tím i do procesu slovo tvorby jako takové – „předměty vlastněné výše postavenými osobnostmi či činnostmi jimi vykonávané se jmenují často jinak než u osob podřízených, v javánštině je i slovní zásoba pro promluvu k výše a k níže postavené osobě odlišná asi jako u sice příbuzných, ale výrazně jiných jazyků“ (Komárek 2008: 64). Hierarchie je základem lidské společnosti, je jejím hybatelem v tom smyslu, že neexistuje skutečný objektivní egalitarismus: „podobně jako šimpanzi mají lidé sociální instinkt, navazují přátelské vztahy, budují hierarchickou společnost a loví a bojují společně“ (Harari 2013: 39), což není nic jiného než uplatňování chování, které se dá přirovnat ke skutečnému tržnímu mechanismu, který je řízen pohybem pomyslného ukazatele mezi ziskem a ztrátou. Hierarchie je imaginárním řádem společnosti, který vede jednotlivce k tomu, řadit ostatní obyvatele společenství „do vymyšlených kategorií [a] plní jednu důležitou úlohu: napovídá lidem, kteří se navzájem neznají, jak se k sobě navzájem chovat, aby nemuseli plýtvat časem a energií na osobní seznámení“ (ibid.: 169).

Řečová zdvořilost je řečové chování mluvčích, jež funguje jako kohezní činitel mezi participanty z heterogenních sociologických skupin. Pro efektivní vedení komunikační interakce je tedy důležité, z jakých dvou skupin se mluví v komunikační události setkávají. Tím pádem je řečová zdvořilost určitým typem sociologického poznání okolního světa, který je vytvářen člověkem. Sociologické i sociolingvistické poznání řečového chování se zaměřuje na kvalitu vztahů mezi mluvčími. Sociologie totiž umožňuje vhléd nejen do stavu světa jako takového, ale snáze přibližuje činnosti, které se světem jako mluvčí i adresáti děláme (srov. Grepl 1998). Navíc zobrazuje lidskou společnost tak, jak ji ve skutečnosti vnímá každý její člen ze své jedinečné osobní perspektivy: vnímání vlastního „já“ jako součásti širšího společenského „my“, které se kontrárně vymezuje vůči společenskému „oni“. Takto pojaté společenské schéma je tedy srozumitelné z hlediska pojmenování základních sociologických skupin, a navíc srozumitelně sděluje stupeň společenského napětí, který mezi takovými skupinami v každé společnosti existuje a které řečová zdvořilost vyvažuje. Uživatelé konkrétního jazyka právě prostřednictvím vlastního řečového kulturému mají přístup ke komunikačnímu modelu, který si dokážou projektovat jako „mapu lidského světa, kterou si nesou ve svých myslích a poté ji rozvíjejí ve svých skutcích“ (Bauman 1997: 10), tedy i v řečovém habitu.

Výše jsem uvedl, že u řečové zdvořilosti se jedná o společenskou konstrukci, prostřednictvím které jsme schopni rychle se přizpůsobovat měnícímu se okolí. Důvodem pro takovou schopnost je vlastně utváření společného mýtu, že mezi námi neexistují rozdíly v rámci jazykového společenství. Tím pádem nejsme jako mluvčí ohroženi nesvobodou v podobě útlaku těch, kteří nás neznají a které neznáme ani my; „proto může Homo sapiens hrát nejrůznější společenské hry. Díky své představivosti vynalézá čím dál složitější hry, které další generace ještě rozvíjejí a upřesňují“ (Harari 2013: 54). Bez společenského závazku v podobě apelu řečové zdvořilosti, tedy bez ustáleného zvykového práva a povinnosti jednat zdvořile s druhými by došlo k tomu, že „geneticky naprosto totožní lidé žijící ve srovnatelném přírodním prostředí [by] si představovali jinou skupinovou realitu a tu promítali do velmi rozličných společenských pravidel a hodnot“ (ibid.: 61), čímž by došlo k neefektivní ekonomické směně, popřípadě by tato byla zcela nemožná, neboť by došlo k agresivnímu xenofobnímu konfliktu.

Řečovou zdvořilost je nutno vnímat jako prvek lidského jednání v širší konfiguraci s vybudovanou sítí vnitřní závislosti, která je charakterizována recipročně podmíněným řečovým chováním. Z této reciprocitě vyplývá, že prostředky řečové zdvořilosti budou mít dopad na rozšiřování či omezování svobody mluvčích. Taková dynamizace osobního prostoru a tlak vyvíjený jedním mluvčím na druhého budou ve svém charakteru ovlivněny bohatostí škály manipulačních prvků, jimiž jsou jazykové prostředky, jejich centralita a periferičnost, jejich množství. Z rozdílů škál manipulačních prvků řečové zdvořilosti v tom kterém areálu pak vyplývá i rozdílnost řečových registrů co do bohatosti/zaplněnosti, což má přímý dopad do typizovaného zdvořilostního řečového habitu jako součásti normovaného a obecně platného kulturního vzorce jednotlivých etnik.

Jak už jsem uvedl několikrát výše, podstatnou složkou úspěšné mezilidské komunikace je fakt, že spolu mohou komunikovat i ti jedinci, kteří se navzájem neznají. Jde o zcela zásadní jev, neboť v době existence tlup a kmenů byla tato komunikace prakticky nemožná. Nebylo možné komunikovat napříč oblastmi, kde se vyskytovalo více kmenů, neboť neexistoval jednotící prvek bezpečné a srozumitelné komunikace. V moderní době je řečová zdvořilost jevem, který dává možnost bezpečné komunikace mezi těmi, kteří se na jedné straně navzájem neznají, ale zejména umožňuje intersubjektivně šířit představu, že se jako mluvčí mohu dohovorit i s těmi, kteří nespádají do jejich sociální skupiny. Sociologický výzkum prokázal, že „maximální přirozená velikost skupiny stojící na tom, že se všichni vzájemně znají, je přibližně 150 osob“ (Harari 2013: 39). Můžeme se dohadovat, zdali je dnes toto číslo skutečně hraničním počtem, kdy

jíž homo sapiens není schopen svou pamětí obsáhnout vyšší počet jedinců, aniž by opomněl všechny sociální aspekty, které je potřeba mít stále na zřeteli jako relevantní, pokud chce komunikovat bezpečně a ekonomicky úspěšně. Zaměříme-li se ovšem na firmy, seznamy přátel na sociálních sítích, skutečný počet fyzických přátel, se kterými člověk za život naváže kontakt a udržuje jej alespoň v minimální možné míře, pak se i dnes „kritická hranice lidských organizačních schopností pohybuje kolem tohoto magického počtu spolupracovníků“ (ibid.: 39).

U organizací se zdvořilý řečový habitus očekává; je zde kladen důraz na formu, forma bude výrazem distingovanosti mluvčího, bude odrážet jeho společenský status, který z jeho společensky funkční role vychází. Naopak v komunitách bude toto zdvořilostní napětí omezeno; komunikující hráči se tu budou pohybovat v rovině společníků, budou vést komunitní život, kde se stírají rozdíly mezi jejich společenskými souřadnicemi, bude výrazně upozaděno mocenské uvalení jednoho na druhého. Sociální směna mezi komunikanty je v komunitě neobchodovatelná, naopak vychází spíše z fenoménu sdílení.

Jako nejméně konfliktní se bude vůči zdvořilosti jevit prostředí skupin založených na emočních vztazích; zdvořilost tady nebude společenskou hodnotou, nýbrž hodnotou emoční. Znamená to, že zdvořilost zde bude vycházet spíše z respektu vůči jedinci jako souboru určitých postojových a charakterových kvalit, které mluvčí zná. Biologický adresát je tedy nahrazen spíše imaginárním adresátem, jehož charakteristiky nemají se skutečností a fyzickou podstatou pranic společného.

Řečová zdvořilost tedy v rozvinuté společnosti funguje jako způsob správy, administrativní nařízení; „v gramotné společnosti jsou lidé organizováni do sítě vztahů, kde jeden člověk je jedním krokem ohromného algoritmu a ten je tím, kdo rozhoduje“ (Harari 2017: 161).

Řečová zdvořilost je zdrojem kulturního konfliktu při multikulturní komunikaci, což je jev v dnešní společnosti sice zcela běžný, ale který nutí klást si otázku, jak se v takové situaci nejlépe jazykově zachovat, jak se připravit na jednání s příslušníkem jiného (ale měli bychom říci spíše cizího) etnika. Haverkate (1994: 56) srovnával kulturu španělskou a holandskou a dospěl k závěru, že „předem dané rozdílnosti mohou vést k nedorozuměním nebo konfliktům etnolingvistického druhu. Pak není divu, že v oblasti rutinních mluvních aktů je interakční chování Španělů považováno Holanďany za nezdvořilé, zatímco Španělům připadá Holanďany preferovaná verbální forma příliš přehnaná nebo zbytečná.“

Na příkladu hebrejštiny můžeme vidět, jak jazykové/národní společenství může postrádat zdvořilostní řečový regulativ v užším smyslu slova. Takový řečový regulativ je totiž vytvořen v jazykovém společenství, kde distinktivní rys „národní příslušnosti“ nehraje roli. Jak uvádí Bauman, „ve velké vlastní skupině nemá žádná snaha o vzbuzení loajality naději na úspěch, nejde-li budování solidarity s proponovanou vlastní skupinou ruku v ruce s hlásáním a praktikováním nepřátelství k nějaké cizí skupině. Volání po semknutí řad je vždycky voláním po semknutí se proti nějakému nepříteli“ (Bauman 1997: 50–51). Politická situace izraelského státu se v takovém semknutí nachází od svého prvopočátku a vznik ostatních sociokulturních regulativů, především toho řečového, zatím nedostal prioritu, i když se do tohoto území přistěhovali občané z různých částí vyspělého (i nevyspělého) světa a přinesli s sebou řadu zdvořilostních kulturních rysů z původních substrátových kultur.¹²

Etnolingvistické komunity, užívající rozdílné dorozumívací kódy, mají předem omezenou možnost vnímání reality světa, což je dáno limitacemi jejich jazykového systému a způsobem sémantického procesování reprezentací. „Společenští savci včetně Homo sapiens se v průběhu evoluce vyvinuli ke xenofobii. Instinktivně dělíme lidstvo na ‚my‘ a ‚oni‘. ‚My‘ jsou lidé jako já a vy, sdílíme jazyk, náboženství, zvyky“ (Harari 2013: 241). Každá skupina, která se vymezuje jako společenské „my“, jinak zpracovává vjemy od jednotlivin až po obecnosti, a to na základě vnitřně ustavené intersubjektivní, jejímž prostřednictvím si jednotliví členové společenství usnadňují kategorizaci světa, čímž vzniká jedinečná pojmová hierarchie. Ta je v rámci skupiny „my“ považována za jedinou správnou a ustavuje tak společenské hodnotové paradigma.

Procesuální zpracování všech jednotlivin na obecnosti se děje prostřednictvím jevu zvaného redukce. Redukce musí u každého etnolingvistického společenství probíhat podobně, ovšem nikdy ne zcela shodně. Právě podobnost

¹² V hebrejštině existuje postoj k tomu, kdy se některý z mluvčích chová neadekvátně. Neexistuje koncept slova „nezdvořilý“ v našem pojetí, které by odpovídalo angl. *impolite*, špan. *descortés*; to, co se užívá jako reakce na neadekvátnost, je výraz „*lo-menumas*“ (hebr. nevychovaný), který stojí v protikladu k pojmu „*nimus*“ (hebr. vychovaný). Tento výraz se ovšem v samotném Izraeli skoro neuvádí; spíše je užít mluvčími hebrejštiny až v evropském prostoru, pokud Izraelec bystře zjistí, že se jeho vlastní chování neslučuje se zdvořilostním kodexem, který ho obklopuje. Teprve pak tento výraz použije. A ještě konkrétněji, mluvčí hebrejštiny takto nikdy nenazve sám sebe; odpoutává pozornost sám od sebe a negativní hodnocení přiklone přinejhorším svému chování (**Já jsem nevychovaný* × *Moje chování je nevychované*). I to se ovšem děje velmi zřídka, neboť zpozorovat takový nesoulad svého pragmalingvistického systému se systémem na cizím území je spíše projevem méně časté pozorovací schopnosti.

procesu redukce svědčí na jedné straně o oprávnění některých univerzalistic-
kých teorií, na straně druhé rozdíly v průběhu redukce pak hovoří pro platnost
myšlenky jazykového relativismu a jazykového determinismu.

Španělská hra na důvěru

Nyní už představím konkrétní podobu řečové hry, kterou hraje společenství
hovořící evropskou španělštinou. Španělská zdvořilost je specifická a je považo-
vána za pozitivní. Pojem pozitivní zdvořilosti je zaveden v teoriích o zdvořilosti
již od chvíle, kdy tuto teorii publikovali Brownová a Levinson (1987). Nejpro-
pracovanější aplikaci této teorie na současnou španělštinu provedl Haverkate
(1994) a další badatelé jako Ardilla (2001, 2002, 2003, 2004, 2005), Romero
(1996), Márquez Reiter (2000). Všichni autoři se shodují na tom, že španělská
řečová zdvořilost je zdvořilostí pozitivní, tzn. že mluvčí mají tendenci nastolit
takový kontext, který zjednodušeně řečeno zkracuje fyzickou vzdálenost mezi
nimi, smývá jejich sociální rozdílnosti hierarchické i věkové, udržuje prostředí
solidarity atp. Navíc je pro pozitivní řečovou zdvořilost charakteristické takové
jednání mluvčího a adresáta, které vychází z toho, jak mluvčí či adresát na veřej-
nosti vypadat chtějí, nikoliv z toho, co se od nich očekává.

Bravo (1999) zavádí příznačný termín, který je pro španělskou řečovou
zdvořilost z našeho hlediska velmi správně zvolen: je jím *confianza* neboli
důvěra. Autorka tvrdí, že komunikace vedená ve španělštině na vlně důvěry mezi
komunikanty má za následek rozvolnění vztahů mezi mluvčími do té míry, že
jsou si náhle zcela familiární. Důsledkem pak je absence takových mluvnických
aktů, které jsou pro danou situaci v jiných jazykových společenstvích zcela
nezbytné (Bravo 1999). Stejně tak Vázquez Orta (1994) hodnotí španělské
řečové chování jako spontánní a plné entuziasmu, se silnou tendencí k přímému
vyjadřování, což způsobuje, že u nich existuje jakési celospolečenské vědomí
o vzájemné podpoře a že tím pádem není nutno např. děkovat nebo se omlouvat.

Existuje celá řada studií, které se pojmem důvěra zabývají podrobně. Řada
diskuzí byla vyřešena, když Hernández Flores (2001: 89) vyčlenil čtyři hlavní
oblasti, které důvěra v širším slova smyslu pokrývá:

- a) mít důvěru a být blízký druhému v komunikační situaci;
- b) být důvěryhodný, tzn. hovořit s upřímností a otevřeností [dodejme také
s přímostí];
- c) být přijímán partnerem v komunikační situaci jako přítel či dokonce příbuzný;

- d) chovat se v kontextu důvěry znamená vyjadřovat se svobodně, nemít strach, že adresáta urazím, a s vědomím, že naše akty budou hodnoceny jako přirozené.

Řečová zdvořilost v hispánském světě je nejvíce prozkoumána právě v evropské španělštině; ostatní, americké zdvořilostní normy byly podrobeny pečlivému výzkumu taktéž, vždy byly ovšem porovnávány se španělštinou evropskou. Všechny geografické normy španělštiny vykazují způsoby vztahu mezi komunikanty v konverzační události prostřednictvím míry afiliace, tedy vzájemné náklonnosti komunikantů. Náklonnost v hispánském kulturním prostoru se odehrává jednak v rovině vměšování a jednak v rovině nezávislosti mluvčího (EDICE 2009).¹³ Domnívám se, že řečová zdvořilost španělštiny evropské se jeví spíše jako vměšování, tedy projevuje se tendencemi k vnučování, které pokud je vůbec takto mluvčími španělštiny vědomě vnímáno, je považováno za mírné.

Řečová zdvořilost evropské španělštiny je tedy interakční postoj mezi mluvčími, kdy vzdálenost mezi nimi není považována za nepřekonatelnou, čímž dochází k podpoře spojenectví a vzájemného pochopení a poznání, což uvádějí také Márquez Reiter a Placencia (2005), kteří vyhodnocují chování Španělů jako chování spíše valorizační. Valorizace je typ spojenectví, které je řečově uskutečňováno především pochvalnými mluvními akty, fungujícími jako prostředky sociálního zoomu. Tento sociální zoom je pozitivní, protože mluvčí se přibližují mluvními akty pouze tak, že se vzájemně pozitivně hodnotí. Negativní vyjadřování se ve španělštině tak zvané nenosí, je zapovězeno jako projev negativismu.

Španělský zdvořilostní návyk dovoluje snáze vyjadřovat individuální hledisko mluvčího, bez ohledu na to, zda mluvčí stojí vůči partneru v komunikační události v názorové kontrapozici. Zde se španělská kultura vyjevuje jako specifická ve vztahu k deferenci. Deference je vlastně určitá zdvořilostní podřízenost, podlézavost jako projev submise. Takové vzájemné zjištěné submisivní sblížení, např. v názoru, v náhledu, v konání, v jednání atp., se tedy ve španělštině neuskutečňuje tak často, a pokud ano, jedná se o vyjádření spíše

¹³ Program EDICE (*Estudios del Discurso de la Cortesía Española*) je výzkumná platforma, která soustřeďuje pragmatolingvisty z Universidad de Valencia (Španělsko) a Stockholmské univerzity (Švédsko). Výzkumný program se zabývá zdvořilostí ve španělštině evropské i v latinskoamerických normách. Jedná se o nejvýznamnější volné uskupení akademických pracovníků, jejichž badání se multidisciplinárně zaměřuje na rozvoj vědního oboru sociopragmatiky

implicitní než o vyjádření otevřené (Curco – De Fina 2002). Domnívám se, že opuštění deference je výsledkem egalitarizace společnosti, která ve společenství postupně stírá sociální a ekonomické rozdíly (na rozdíl od států v Latinské Americe, kde jde o značnou socioekonomickou rozkolísanost a kde tak jeden mluvčí nad druhým vystupuje v mnohem více extrapolované pozici moci než v Evropě). Egalitarizace společnosti vede k vzniku egalitářských diskurzních pravidel, která španělská pragmalingvistika zaštiťuje pojmem *confianza* neboli důvěra (Bravo 1999).

Řečově egalitarizovaná španělská společnost je řízena systémem, jenž se dá shrnout do několika kulturních premis, kterými lze řečové chování charakterizovat. Vzniká tak zvaná španělská funkční řeč, vykazující sedm základních rysů, jež se v interakci tváří v tvář projevují:

1. autonomie a sebepotvrzení mluvčího (projevující se u mluvčího nutností potvrdit své místo ve skupině mluvčích; tato nutnost se realizuje mluvním akty přímými a frontálními (Bravo 1999);
2. společenská čest mluvčího; mluvčí svou sociální pozici brání a je kritický vůči všem tlakům, které jeho pozici ponižují či jinak negativně nahlížejí (Bravo 1999);
3. svoboda vyjadřování a tolerance k rozdílným názorům (Bravo 1999);
4. záliba v diskurzní konfrontaci (Bravo 1999);
5. ohodnocení ostatních, postoje štědrosti a upřímnosti (Hernández Flores 2003);
6. podpora přátelství, nezištnosti a disponibilnosti pro ostatní (Bravo 1999);
7. touha po rozhovoru, který se stává příjemným interakčním kontextem (Bravo 1999).

O španělském společenství by se tedy z hlediska sledování řečového chování dalo říci, že se jedná o kulturu vzájemného přibližování, kde podstatnou úlohu hraje vnitřní motivace jednotlivce působit jako jedinec integrální, nepřizpůsobivý a akcentující důraz na svou jedinečnost na jedné straně, který se nicméně na straně druhé snaží svou jedinečnost vždy integrovat do sociální sítě vnímané jako egalitářská z hlediska socioekonomického. Řečové chování Španělů by se tak mohlo definovat jako příjemný pocit ze spravedlivé společnosti.

Španělská společnost se orientuje na uznání individuality druhého a na tendenci utvářet síť individualit vzájemně nesoupeřících. Nesoupeřivost vede k rovnostářství individualit; žádná z nich není lepší či výše postavená než jiná,

všechny individuality mají identickou společenskou platnost, čímž ve společnosti vzniká pragmatický postoj solidarity.

Domnívám se, že tento stav je výsledkem sociálních změn, které společnost zaznamenala se změnou politické orientace po roce 1975 s nástupem demokracie, a tedy odklonem od společnosti nesvobodné; již od šedesátých let existuje „tendence zjednodušovat různá řečová užití jazyka za účelem učinit sociální stratifikace spíše flexibilní a upřednostňovat tak, aby vynikly především mezilidské vztahy“ (Carrasco Santana 1999: 33–34). Rozšíření jevu *tuteo* (tykání) a postupná eliminace zájmena *usted* (zájmeno onkací) z vyjadřování vztahů mezi komunikanty jsou podmíněny zvýšenou tendencí vyjadřovat zdvořilost valorizační, jež lépe odkrývá lidství jako projev blízkosti a sounáležitosti se sociální skupinou. Veškeré projevy naznačující sociální distanci (tj. onkání, společenské titulování, oslovení typu pane/paní atp.) jsou považovány za nevhodné, spojené s potížemi, represemi, napomenutími, výtkami a důtkami a jsou v jazyce přítomny pouze jako pragmatické intenzifikátory mluvních aktů kritiky, nesouhlasu nebo výtky (Blas Arroyo, 1994). Ve španělské společnosti došlo k rozpadu sociálních bariér, což vedlo k rovnoměrné distribuci společenské rovnosti (García Wiedemann – Montoya Ramírez 2008: 586–587), jež byla efektivně distribuována také za pomoci médií.

Solidarita se v evropském i americkém kulturním prostoru objevuje v určité míře ve všech kulturách. Vždy byla ovšem nejvíce pozorována v prostoru vymezeném evropskou španělštinou. Vychází to z celé řady studií, které porovnávaly různá společenství se Španěly z hlediska řečové zdvořilosti. Ze všech těchto studií vyplývá, že v řečovém chování národních společenství euroamerického kulturního okruhu jsou to právě Španělé, kteří vykazují nejmenší míru strategického řečového chování s funkcí vyrovnávací či zmírňovací, a naopak vykazují největší míru valorizační zdvořilosti, která je ostatními kulturami chápána jako tak zvaný atentát na intimitu. Totiž mimo Španělsko je takové řečové chování vnímáno jako invaze do osobního prostoru; z hlediska emického se však o žádnou invazi nejedná.

Z toho vyplývá i jiné vyhodnocení španělského řečového chování zvenčí, tedy eticky. Totiž pojem důvěra je ustaven španělskou pragmalingvistikou. Emické nahlížení na španělskou řečovou zdvořilost prizmatem pojmu důvěra je dle kritiků (Ardilla 2006) pouhou zástěrkou toho, že se jedná o funkční řeč, která je z pozic ostatních západních společností vnímána jako nejméně zdvořilá.

Jestliže stojí Španělé na konci zdvořilostního spektra sledovaných společenství, pak je lze vnímat jako společenství nezdvořilé. Kritika pojmu důvěra

vychází ze sociologických šetření, jež ukázala, že důvěra je zdrojem sociálních konfliktů (Bravo 1999: 168).¹⁴ Klademe si následující otázky:

1. Jak je tedy možné, že španělští mluvčí ustavují prostředí důvěry v rozhovoru mezi prakticky všemi mluvčími, jestliže je důvěra zdrojem konfliktů?
2. Je tedy důvěra společenským principem zdvořilosti, pokud imanentně konfliktnost nevyrovnává?

Hovoří se také o kontextu tak zvaného *amiguismo*, tedy protekcionismu a nadržování, které bylo pozorováno při obchodním jednání u Španělů ze střední a jižní části poloostrova (Villemoes – Kjaerbeck 2003: 73). Hovoří se také o *compadreo* (kamarádšoftu), který ukazuje na mluvčí, kteří ztrácejí dekórum (Pérez Reverte 2003: 10).

Pojem důvěra se rovněž dynamizuje v tom pojetí, že se ve skutečnosti nejedná o upřímnou důvěru mezi komunikanty, nýbrž že se jedná o tak zvanou hru na důvěru (*confianza game*) (Villemoes – Kjaerbeck 2003), která nezaručuje prosazení komunikačního záměru bez konfliktnosti. Problémy, které s sebou tato hra na důvěru přináší, jsou spíše charakteru multikulturního. Španělské řečové chování upřednostňující hru na důvěru je součástí současné španělské sociálně-řečové skutečnosti a je samotnými Španěly považováno za zdvořilé. To ovšem neznamená, že se španělský zdvořilý habitus ostře nevymezuje vůči všem ostatním pragmatickým zdvořilostním systémům v Evropě a na americkém kontinentu. Jako důkaz neslučitelnosti španělského zdvořilostního habitus s jinými habitusy je odmítnutí řečového chování označovaného termínem důvěra ve španělských obchodních společnostech, které mají nadnárodní charakter a jejichž klienty se stávají stejně tak Španělé jako cizinci. Tyto společnosti vydaly tzv. pravidla řečového styku, která zahrnují pouze takové chování, které stojí v protikladu k obsahu pojmu důvěra (Ardilla 2006: 19). Navíc byly provedeny sociologické výzkumy, v nichž měli evropští podnikatelé vyhodnocovat způsoby řečového chování v obchodním jednání. Španělé byli ti, kteří svým jednáním nejvíce působili jako nedůvěryhodní (Gibson 2002: 85). Také nebyla potvrzena podobnost španělského řečového chování s okolními kulturami vycházejícími z podstaty románských jazyků (Ardilla 2006: 23). Této situace si povšimli

¹⁴ Samotná autorka, která tento pojem ustavila jako základní charakteristiku španělského řečového chování, zanedlouho definovala jeho dopad jako konfliktní. Nicméně konfliktnost, jak už bylo uvedeno výše, je přítomna u všech typů interakce mezi lidmi. Záleží, jak se tato konfliktnost proměňuje v další způsoby chování (např. v agresivitu).

i španělští filozofové a spisovatelé, mezi nimi i Ortega y Gasset (1967: 67), který v minulém století prohlásil Španělsko za „nedělitelnou říši nezdvořilosti“, nebo Javier Marías (2002: 8), jenž tvrdí, že „ve Španělsku již nějakou dobu sotva nějaká zdvořilost existuje, a pokud ano, vyvolává neomalenost a vulgaritu“.

Česká hra na moc

Situace řečové zdvořilosti v českém prostoru může být charakterizována pomocí pojmu *moc* který zavedli Brown a Gilman (Brown – Gilman 1960). Domnívám se, že solidarita si zde vymezuje jen určité omezené místo v komunikačních situacích zcela neformálních. Též si ale myslím, že právě solidaritní tendence se v poslední době objevují stále častěji a že mluvčí češtiny se postupně otvírají solidaritnímu vyjadřování tím, jak upouštějí od formální kázně v určitých situacích (jde zejména o představitele mladé generace).

Dle Nekvapila a Neústupného (Nekvapil – Neústupný 2005) se česká řečová zdvořilost otáčí kolem dvou hlavních os, kterými jsou

- i) relativně silný egalitarismus,
- ii) relativně silná diferenční sociální vzdálenost.

Podoba diskurzu je tím pádem předem určena mnoha pravidly, která vstupují do hry jako danosti. S tím souvisí i složitost interpretačního klíče, který je mnohem složitější a mohli bychom jej charakterizovat jako dogmatický řečový klíč. Ačkoliv v češtině můžeme vyzorovat určité solidaritní tendence, stále zůstává normované používání celé řady jazykových prostředků, které vedou mluvčího k udržování fyzické i sociální distance, k respektování druhého, k minimalizaci ztrát na straně adresáta a také k minimalizaci zisku na straně vlastní, což je vlastně záležitost z hlediska základní funkce dorozumívání v jazykovém trhu dosti nelogická. Český mluvčí je veden pocitem, že vedení konverzace v jiné, tj. nenormované struktuře povede ke konverzačnímu neúspěchu a k urážce na straně adresáta.

Egalitarismus, jak ho chápou Nekvapil a Neústupný, není egalitarismem sociálně-ekonomickým, neboť česká společnost jako součást západního světa egalitářská není. Egalitarismus v řečové hře je ovšem dán tím, že mezi mluvčími je udržována rovnováha imaginárních společenských souřadnic, které jsou od sebe nezávislé a jsou vyhodnocovány jako shodné a zároveň jako vysoké. Nelze někomu tykat pouze pro to, že spadá do nižší příjmové či vzdělanostní

skupiny. I s takovým člověkem je nutno zacházet jako s tím, koho je potřeba řečově vyhodnotit jako představitele vysoké společenské hodnoty, tj. je potřeba mu vykat, vnímat jej, jako kdyby se jednalo o někoho, kdo si takové zdvojení své osobnosti zaslouhuje. Zdvojení vychází z kategorizace na adresáta jako fyzicky přítomného jedince na jedné straně a na jeho sociální status na straně druhé. Rozdíly mezi nerovnostářskou společenskou objektivitou jsou stírány egalitářskými řečovými pravidly, která jakoby naznačují sociální povýšení všech jedinců, kteří jsou vyhodnocováni sociálně vyššími prvky řečového pořádku. Právě tato imaginární struktura vede komunikanty k udržení naopak diferenciací vzdálenosti, neboť objektivní rozdíly jsou vjemově pocíťovány všemi mluvčími.

Obenbergerová (1992) sledovala, jak jsou mluvčí češtiny v užívání jazykových prostředků zdvořilostních přesní a jak jsou tyto mluvní akty realizovány stereotypickými strukturami, tedy formulemi, které někdy přecházejí ve významově vyprázdněné floskule postrádající skutečný obsah a užívané jen z toho důvodu, aby byla udržena především jejich forma. Tato tendence byla nejpatrnější v direktivech v užším smyslu slova (zákazech, příkazech, výzvách, prosbách, žádostech), kde bylo zjištěno, že český mluvčí automaticky přistupuje k žádosti, prosbě, výzvě ad. s takovým pesimismem, že předem počítá s tím, že jeho přání nebude vyplněno a že adresát vyhodnotí výpověď mluvčího nikoli jako pouhou ztrátu, nýbrž jako osobní útok a vstup do adresátova výhradního osobního prostoru. Proto se v češtině setkáváme s negací jako primárním projevem řečového pesimismu: i samotná nabídka, která představuje zisk na straně adresáta, je ovšem realizována zcela nelogicky tak, jako kdyby mluvčí již od počátku počítal s tím, že ji adresát nepřijme: *Nedáte si kávu? / Nechcete se posadit.* Na takto formulovanou nabídku je adresátovi jakoby vnucováno odpovědět *Ne děkuji* spíše, než *Dám si* nebo *Děkuji, sednu si.* V podstatě se jedná o velmi zdařilou manipulativní techniku, o které bude řeč ještě později. Česká řečová zdvořilost je tedy charakterizována jako zdvořilost negativní.

O funkčněřečových premisách češtiny toho bylo publikováno vskutku velmi málo. Je zvláštní, že se této problematice česká jazykověda věnuje jen velmi okrajově; vždyť způsoby řečového chování jsou i v českém prostoru jedinečné. O jedinečnosti Čechů hovoří ovšem spíše cizinci, kteří nás vnímají eticky, čili uplatňují hlediska, která jsou nám cizí či dokonce pro nás irelevantní, stejně jako my uplatňujeme náš úhel pohledu na cizince, kteří naši zemi navštěvují. Otázky po motivacích jiného způsobu řečového prožívání jasně odkazují na existenci určitého modu *vivendi*, či lépe řečeno modu *comunicandi* českého společenství. Zde se jen obtížně budeme opírat o skutečně podložená a publikovaná tvrzení

lingvistů či kulturologů. Přesto se pokusím vnést alespoň základní náčrt toho, jak by se mohla v obecné rovině česká funkční řeč a z ní vycházející řečové chování charakterizovat.

Nekvapil a Neústupný (2005) hovoří o českém řečovém pesimismu. Vycházejí z představy, že české řečové chování je postaveno na obavě; tato obava je dána určitým stupněm nedůvěry v komunikačního partnera. Nedůvěra je založena na silné společenské tendenci dodržovat noremní pravidla společenského styku. Ta sice nejsou povinně nikde vyvěšena, nicméně společenství Čechů jaksi podvědomě pocituje, že pro řečový kontakt s kýmkoliv existují jakási nepsaná pravidla. Mohli bychom říci, že se tu jedná o prvek výchovy, která v českém prostoru vypěstovává u malých dětí návyky zejména prostřednictvím příkazů a zákazů (*Nesmíš! Nedělej! Nesahej! – Tak se nemluví. To se neříká. Při jídle se nemluví. Jak to mluvíš s matkou? – Nemluví dva lidé najednou. Nepřekřikujte se! Nemluv s plnou pusou! – Nedrmo!*). Když si uvědomím, jak často i já a moji kolegové v učitelské profesi užíváme někdy až zcela automaticky tyto typy „dobrých doporučení“, uvědomím si, že jsou to projevy mého vlastního cenzorského filtru, který aplikuji svou zkušeností na ty, kteří si tento filtr teprve mají pod mým působením vypěstovat.

Český řečový pesimismus je zřejmě založen na negaci. Negace vyplývá i z negativní instrukce, se kterou jsme vychováváni (*Nepředstavíš nás? Nepodal byste mi sůl? Nechceš jít se mnou do kina? Nemůžeš mi pomoci? Jdu si zaběhat – nechceš jít taky?*).¹⁵ Záleží tu na celé řadě kulturních vlivů, které si rigidně

¹⁵ Mluví češtiny mají negaci jako jeden z primárních strategických prostředků, jenž má za úkol vyrovnávat možnou ztrátu na straně mluvčího. Když jsem pozoroval v různých kulturách přístup k dětem a k jejich výchově, všiml jsem si, že v jižních kulturách (ve Španělsku, Portugalsku, Itálii, Izraeli) jsou jim nastavována pravidla jiným způsobem. Domnívám se, že rodiče v České republice vytvářejí na dítě společenský tlak, kterým mu dávají najevo, že některé věci se nedělají již od útlého věku. Děti jsou tedy zasaženy určitými regulátory vycházejícími od rodičů. Tyto regulátory chování považují čeští rodiče za celospolečensky platné. V jižních zemích je dětem dáována větší volnost, nejsou tak regulovány požadavkem rodičů. Lze z toho vycítit i jistou míru pozdějšího dospívání z hlediska ustavení se ve společnosti: je určitý vyspělostní rozdíl mezi maturantem ve Španělsku a maturantem v České republice. Španělské pojišťovny považují mladé lidi za méně zodpovědné; havarijní pojištění vozidla je vedeno na rodiče, aby cena byla mnohem nižší, i když je vlastníkem vozidla již právně dospělá osoba (do 24 let věku). V Izraeli pak není možné dětem cokoli zakázat. Kulturní rys této společnosti považuje dítě za nedotknutelné, a to až do okamžiku, když se musí odebrat do armády, kde, jak říkají Izraelci „z něho udělají člověka“ prostřednictvím regulace, příkazů a zákazů. Tato jejich dvouletá (u žen), anebo tříletá (u mužů) vojenská povinnost je natolik odlišná od období dětství a dospívání, že jsou mladí lidé po vojenské službě posíláni rodiči do zahraničí na několik měsíců, aby si ověřili, zda jsou schopni ve světě uspět. Jde o zcela odlišný způsob formování osobnosti, která tím nabývá zcela jiného obrazu světa i obrazu sebe sama.

neseme s sebou v kulturní paměti. Domnívám se, že jsou to návyky rakousko-uherského mocnářství, které do našich předků uložilo kulturní řečové prvky vycházející z pravidel společenského styku v centrálně řízené říši zahrnující řadu různých společenství hovořících různými jazyky. Vznikl tak jedinečný správní systém, srozumitelný pro všechny uživatele v říši. To, co bylo pro jedno společenství jedinečné, bylo potlačeno, a do centra komunikačních norem se dostaly způsoby jednání odpovídající spíše jakémusi pozičnímu strukturování komunikace. Tím mám na mysli to, že mluvčí jednající jazykem úředním (němčinou) byl nucen zohledňovat pragmatiku tohoto jazyka a tyto návyky si s sebou vnášel kulturní transmisí i do své původně rodné funkční řeči. Proto se domnívám, že čeština je zasazena pragmatickými prvky typickými pro němčinu – jednak z hlediska dlouhodobého působení německých prvků na češtinu vlivem úředního jazyka v monarchii, a jednak dlouhodobým sousedstvím češtiny a němčiny jako jazyků v kontaktu. Navíc jsou celé dějiny českého národa typické neustálým potýkáním se s Němci; Češi jako malý národ obklopený germánským kulturním prostorem se musel v kteroukoliv historickou dobu s tímto kulturním (a též jazykovým a řečovým) vlivem neustále vyrovnávat.

Z hlediska premis formulovaných na základě této úvahy a na základě porovnání s výše uvedenými premisami o chování Španělů by se české řečové chování dalo shrnout jako chování v rovině nezávislosti:

- a) autonomie a potvrzení adresáta – projevující se tak, že mluvčí upravuje své řečové chování na základě toho, co od něj adresát očekává jako noremní; mluvčí se spoléhá na noremní pravidla jako na závazná, která mu zabezpečí hladký, nekonfliktní průběh komunikace; tato nutnost se projevuje v řeči mluvčími akty nepřímými a neinvazivními; splnit očekávání na straně adresáta znamená, že se v českém prostředí bude jednat spíše o řečovou zdvořilost negativní – tj. mluvčí se chová tak, jak jej chce vidět adresát;

Př. Dobrý den, promiňte, že vás ruším, ale nemohla byste mi s něčím poradit? Já tomu totiž vůbec nerozumím.

- b) společenská čest – vycházející ze sociálních souřadnic mluvčího; mluvčí svou sociální pozici brání, nicméně primárním filtrem, který uplatňují při volbě řečového chování, je sociální pozice adresáta; řečové chování udržuje sociální vzdálenost mezi komunikanty;

Př. *Dobrý den, našel jsem u schránky ležet vypadnutý dopis. Bude asi váš. Když jsem se díval na obálku, řekl jsem si aha – tak to bude pro pana docenta.*

- c) netolerance k rozdílným názorům – Češi jsou považováni za národ netolerantní k rozdílnostem; novinky a inovace přicházející z jiných kulturních oblastí jsou vnímány s nedůvěrou; rozdílnost názorů je v řečovém kontaktu považována za nebezpečí, kterému je potřeba se vyhnout; totiž konfrontace nemá jen charakter dočasný, nicméně může natrvalo proměňovat kvalitu vztahů mezi konfrontujícími se komunikanty;

Př. *Nechci se tě nijak dotknout, ale to, co říkáš, se mi nějak nezdá. Nemohl jsi se splést?*

- d) odpor k diskurzní konfrontaci – vedení rozhovoru je podřízeno autocenzuře, která má zabránit konfrontaci; čeští mluvčí se snaží vyhnout i tomu, aby pro třetí osobu jejich nekonfliktní rozhovor vypadal jako konfrontace (hlasitost projevu, výrazná gestika);

Př. *Pojďme raději stranou, ať na nás nekoukaj. Ještě si řeknou, že se hádáme.*

- e) neutralizace emocí – čeští mluvčí nevnášejí do řečového jednání emoční náboj; rozdíly mezi mluvním aktem invazivním a neinvazivním, pozitivně hodnotícím či kritickým jsou na rovině fonologické méně zřetelné; melodické důrazy a způsoby frázování jsou spíše ploché; hlasitost je projevem nevychovanosti;
- f) rezervovanost v hodnocení adresáta – mluvčí se snaží potvrdit tvář adresáta tím, jakým způsobem užívá řečových prostředků naznačujících respekt k adresátovi a vzdálenost, kterou mluvčí těmito prostředky naznačuje; emočně laděné pozitivní hodnocení adresáta je spíše nepřijatelné;

Př. *Nechci být příliš indiskrétní, ale říkala jsme si, jestli náhodou nemáte nový kabát.*

- g) projevy nezištnosti – mluvčí používají mluvní akty strategické povahy, které mají vyrovnávat zisk na jejich straně; používají i mluvní akty strategické povahy pro situace, kdy je zisk na straně adresáta a nemají tedy co vyrovnávat;

Př. *Nepotřebujete pomoc? – Není vám špatně? – Není vám něco?*

- h) menší zájem o řečový kontakt – v určitých místech, dopravních prostředcích, restauracích, veřejných prostorech, bankách, školách, prostě v prostředí veřejném se mluví méně; mluvčí pocítují povinnost respektovat osobní prostor ostatních, a proto svůj mluvený projev kontrolují; je zde také mnohem menší tendence k navazování *small talku*.

Př. *Nemůžeš mluvit na cizí paní, když jedeme ve výtahu, to se nesluší.*

Dá se říci, že česká společnost je z hlediska ekonomického mnohem více egalitářská, než je společnost španělská. Rozdílnost mezi různými ekonomicky činnými skupinami obyvatelstva není tak zřetelná.¹⁶ Centrálním aspektem českého řečového chování je ovšem tento egalitarismus eliminovat a nastolovat kontakt s komunikantem tak, jako kdyby mluvčí i adresát vždy představovali výjimečné jednotky dané vysokými sociálními souřadnicemi. Mezi těmito komunikačními jednotkami by měl být zachován vztah respektu, založeného na sdělování rozdílností uložených v sociálních pozicích. Takový způsob řečového jednání vnáší do komunikace českým jazykem očekávanou normu – že tedy osobní prostor mluvčího ani osobní prostor adresáta nebudou narušeny. Očekávání noremního řečového chování pak vyvolává u mluvčích dojem, že jedině takto mohou splnit svůj komunikační záměr.

Český pragmalekt by se dal charakterizovat jako orientace na uznání individuality druhého; rovnostářství individualit je ovšem upozaděno, mluvčí spíše tíhnou k vyjadřování rozdílností. Ta ovšem není realizována v režimu vměšování, ale v režimu nezávislosti, která vzniká tím, že se mluvčí při řečovém kontaktu vzájemně oddalují, udržují mezi sebou vzdálenost. V takovém způsobu chování vzniká pocit solidarity všech mluvčích jen velmi obtížně, a dále, mluvčí nejsou schopni sami sebe vnímat jako komunitu vykazující společenské sdílení emocí. Distribuce emocí je vůbec v českém prostoru považována cizinci až za patologickou: „především jsou to lidi, se kterými se musíte setkávat, aniž byste s nimi rozhovor vést chtěli – prodavačky, číšníci, učitelé, úředníci, zaměstnavatelé – to všechno jsou lidé, kteří v Čechách jednají tak, jako kdybyste se něčím prohřešil a jako kdybyste vy sám jim způsoboval problémy tím, že na ně vůbec mluvíte, že po nich něco chcete, že jim vstupujete do jejich výsostného osobnostního pole; je

¹⁶ Česká republika je někdy i přes svůj ekonomický růst a velmi nízkou nezaměstnanost stále považována za levnou ekonomiku, kde je výše platů spíše nižší a rozdíly mezi nimi nejsou tak výrazné. Někdy se tomuto typu ekonomiky říká metaforicky „levná montovna“.

obtížné něco získat, je obtížné i nabídnout; v tomto cizím prostoru mám někdy pocit, jako kdyby mluvit byl společenský prohrašek“.¹⁷

Abychom ale nekončili tuto kapitolu tak, že Čechům chybí lidství a pocit sounáležitosti, musím jednoznačně konstatovat, že Češi mají dle cizinců některé výjimečně pozitivní řečové vlastnosti: zejména se uvádí jejich smysl pro upřímnost mluvního aktu – sliby, nabídky, domluvy jsou myšleny upřímně; nejsou to plané sliby, pozvání je míněno jako skutečné pozvání, domluva platí a mluvčí ji uskutečňují tak, jak bylo smloueno: přijdou na smlouené místo, a navíc včas. Všechno toto je naopak např. pro Španěly nepochopitelné a takový návyk je zase obtížné vypěstovat u nich.

Řečový pořádek a společenský řád

Řečová zdvořilost zjišťuje trvání sociální skupiny na základě ontologického bezpečí, do něhož celý řečový kontakt zaobaluje a jehož prostřednictvím se příslušníci jednoho jazykového společenství vymezují vůči jazykovým společenstvím jiným. Pragmatický návyk se stává součástí idiosynkrazie a je nedílnou, a též jednou z hlavních součástí národní identity mluvčích. Ontologické bezpečí je zajištěno pravidlem, které řečovou směnu řídí, a tím je maxima bezpečnosti; všichni účastníci komunikace užívají pravidla funkční řeči v konverzační hře, kterou rozehrávají s ustáleným souborem herních prostředků. Maxima bezpečnosti je důležitá pro to, aby mluvčí zaujímal postoje vůči adresátům a tím potvrdzoval sociální strukturu danou typy vztahů, které mluvčí mezi sebou zvykově udržují. Je důležitá také pro to, aby mluvčí měli možnost nekonfliktně generovat zisk na své straně, neboť podmínky života ve společnosti člověka nutí využívat druhých pro svůj vlastní prospěch. Řečová zdvořilost je tedy proměněnou verbální agresivitou; jde o typ agonálního chování, jež má podobu osobního/etnického kalkulu, který nabízí nejbezpečnější, a tudíž nejefektivnější pravidla řečového styku a získávání společenských výtěžků.

Myslím si, že maxima bezpečnosti u funkční řeči je základem pro formování společenství, které na jejím základě konstituuje soubor řečových rituálů. Jazyk je totiž vývojovým stadiem určitého zvukového rituálu; odtud jeho systematická a vnitřně organizovaná struktura. Kultura a v ní se vyvíjející jazyk na jedné straně, a jazyk a jím ovlivňovaná kultura na straně druhé vykazují

¹⁷ Názor studentky ze Španělska, která přijela studovat na rok do České republiky v rámci programu Erasmus. Výňatek ze slohové práce zaměřené na řečovou zdvořilost.

shodné znaky v ontogenezi; rituál je základním stavebním kamenem sociálních konstrukcí. A jazyk jako sociální konstrukce, jak jsem se snažil ukázat, slouží především k udržení environmetální rovnováhy sociálního světa. Kooperace mezi uživateli jazyka zajišťuje pocit hodnotového sdílení; mluvčí mají podvědomě vnitřně strukturovaný soubor hodnot, které do komunikačního prostředí vnášejí a zároveň je přijímají, což potvrzuje jejich sociální status a nabízí jim zřetelně definované místo ve společenském konstrukt, což pro mluvčí znamená vždy pevně zakotvené komunikační východisko. Ačkoliv se to zdá jednoduché, toto považuji za základ definice řečové zdvořilosti jako fenoménu zkoumaného z perspektivy pragmatologické a antropologické.

Jaké jsou pragmatické návyky mluvčích češtiny a mluvčích španělštiny? Jaké jsou vnitřní pořádky jazykových trhů, v nichž mluvčí rozehrávají jedinečnou řečovou hru? Pokusím se shrnout poznatky v definici těchto dvou rozdílných řečových habitů prostřednictvím ustavení vnitřního pořádku v komunikačním klíči, jež bude zahrnovat řečové strategie fungující jako bezpečnostní agenty. Některé z nich jsem již uvedl v oddíle o španělské důvěře a české moci. Ještě předtím však musím konstatovat jednu podstatnou charakteristiku obou etnolingvistických areálů, která vychází z jejich společného indoevropského základu na jedné straně a z geografické přítomnosti v prostředí západního světa na straně druhé.

Oba areály jsou vedeny shodným typem imaginárního herního řečového řádu, kterým je hra s nenulovým součtem. Toto je základ rozvinuté společnosti, která ctí individualitu na jedné straně jako projev liberalismu, nicméně která zároveň individualismus zastírá tím, že vždy nabízí alespoň imaginární, fiktivní vyrovnání čili jakousi řečovou nápravu individuálního zisku. Tato náprava je vždy pozitivní emocí, již pociťuje adresát, který zdvořilé řečové chování mluvčího přijímá. Pozitivní emoce je společná oběma areálům; to, co je tu rozdílné, je její charakter. Španělština vyvolává u adresátů pozitivní emoci tím, že je situuje do prostředí afiliace, tedy všechny společně propojuje pocit komunitního sdílení bez rozdílů sociálně-ekonomického statusu. Naopak v češtině je pozitivní emoce u adresáta zajištěna tím, že sociálně-ekonomický status adresáta je vyhodnocen jako vysoký, hodnotově relevantní, i když tomu tak ve skutečnosti být nemusí. Uživatelé češtiny tedy preferují spíše opak afiliace, a tou je autonomie. Oba typy řečového řádu zabezpečují, že finální součet řečových výměn je vždy nenulový.

Komunikační klíč mluvčích španělštiny

Řečové chování v interakci tváří v tvář u mluvčích španělštiny se uskutečňuje spíše v rovině *afiliace-involvement*, tedy vměšování, jež je chápáno jako pozitivní řečová hodnota, neboť nastavuje blízký vztah mluvčího a adresáta. Blízkost je ve španělštině projevem potvrzení adresátovy pozice. Pozice jsou vnímány jako komunitní, shodné. Španělský řečový stereotyp odmítá projevy vzdalování. Toto se projevuje v sociální indexaci, kdy je vztah mezi mluvčím a adresátem znakován prostředky pozitivního sociálního zoomu. To znamená, že mluvčí španělštiny používají pozdravy, které nejsou distantní na úrovni sémů, a prakticky se nejedná o fosilizovaná přání. Španělé používají proximitní pozdravy, které jsou v souladu s tykáním, jež je preferenčním, nepříznakovým prvkem řečového kontaktu. Pozdravy se realizují v sekvencích, jimiž se postupně partneři v komunikační události přibližují jeden druhému. Jde o jakýsi sociální kontaktní rituál, který postupně přechází od pozdravů k vyjádření postojů jednoho vůči druhému a k vyjádření aktuálního psychosociálního stavu jednotlivých aktérů. Tento stav je vždy hodnocen jako pozitivní. Postupně se pozdravová sekvence přesouvá směrem ke zdvořilosti valorizační, kde se prostřednictvím komplimentů mluvčí přibližují ještě více. Konverzační hra je ve španělštině započata afektivními hodnoceními; objevují se zde i afektovaná oslovení či oslovení nevyjadřující sociální status. Tímto způsobem mluvčí španělštiny nastavují při setkání komunikační prostředí solidarity a vzájemné blízkosti, rovnosti.

V prostředí solidarity u mluvčích španělštiny nedochází k akcentaci sociálních souřadnic mluvčího. Ty jsou jako pragmatický filtr nerelevantní, stejně jako předchozí známost, která při kontaktování nehraje roli. Mluvčí španělštiny tedy automaticky přistupují ke komunikační události, jako kdyby se jednalo o prostředí sdílení, „jako kdyby se všichni znali“. Jde o typ *afiliace*, která nepreferuje nastavování formálních vztahů. Do hry vstupuje i fakt, že se tendence ve vyjadřování řídí projevy mladosti, čímž je i věk jako pragmatický stylový filtr částečně upozaděn. Konverzační sdílení lze pozorovat i v užití prostředků přivlastnění adresáta jako člena širší etnické rodiny. Znamená to, že mluvčí španělštiny nemají při komunikační události apriorní obavu z konfliktu. Konflikt je totiž idiosynkratickým projevem španělského řečového kontaktu. Je projevem přirozenosti společenského řádu a jazykové prostředky, jež konflikt zdánlivě podporují, jsou afektivní řečové prostředky s mírnou tendencí k užívání vulgarismů, vyjadřování sexuálních postojů při užívání španělského jevu *piropo*

atp. Až jakási démonická záliba v konfliktnosti, vyhraněnosti, je pro jazykové společenství jednotlivým prvkem.

Pozitivní sociální zoom je dán také tendencí k preferovaným akcím a vyjadřování komplimentů je spíše spontánní, mluvčí se skutečně s adresátem identifikuje. Jde o objektivní vyjádření jejich názoru. Takový způsob řečového kontaktu je přímý; přímo odhaluje to, co si mluvčí jako jednotka interakční události přeje, co si myslí, jaký má názor na druhého atp. Veškeré chování mluvčích španělštiny tedy naznačuje silnou tendenci k ustavení vlastní pozitivní tváře. Mluvčí se řečově chovají tak, jak oni sami chtějí svou společenskou tvář budovat, nikoliv tak, jak si přeje či očekává druhý. Jde o druhý typ *afiliace-independencia*. Adresát takový vyhraněný způsob řečové sebeprezentace od svého mluvčího očekává. Jde vlastně o určité verbální dary, které jsou přijímány, ať už je jejich kvalita jakákoliv. Verbální dary jsou přijímány s očekáváním a vyjadřují osobní entuziasmus mluvčích. Konverzace tak nebývá zatížena předpoklady o společenské hodnotě mluvčího (čili sociální předsudečností) a mluvčí nemusejí vyhodnocovat z kontextu celou řadu aspektů; komunikace je tak spontánní a postrádá prvky vyrovnávací. Hovoříme-li o španělské společnosti, můžeme ji nazvat společností vzájemného přibližování s projevy řečové zdvořilosti pozitivní.

K této domněnce nás vede i fakt, že mluvní akt poděkování je uskutečňován pouze tam, kde se nejdříve uskutečnil akt pozvání. Pokud mluvčí španělštiny pociťuje, že je potřeba poděkovat, vyjádří své díky nepřímými formami, anebo skutečným mluvním aktem poděkování v určité strukturní formě. Důvodem ovšem není vyvažovat ztrátu na straně adresáta, nicméně vyjádřit vůči němu pozitivní hodnocení. Tím pádem může docházet ke snazšímu uskutečnění small talků, neboť mezi mluvčími neexistuje komunikační bariéra. Small talky jsem ve své studii nesledoval, ale při prožití určité doby ve Španělsku zjistíte, že small talk v jakékoliv situaci je spíše očekávaný, jde o normalizovaný způsob potkávání, které se tak nestává pouhým míněním, nýbrž interakcí. Interakce ve small talku ukazuje, že mluvčí tedy ve skutečnosti sdílejí komunitní prostor, ve kterém se pohybují, jako příhodný kontext pro řečovou výměnu. To, odkud pocházejí, kolik vydělávají, jakou mají pověst či co se o nich povídá, nehraje relevantní roli. Small talk je také projevem pozvání ke sdílení shodných pocitů, k vyvolání pocitu sounáležitosti.

Pozvání se tak může stát jedním ze základních předpokladů řečového sdílení. Vyjadřuje se přímo, prostřednictvím indikativu; negace se neuzívá jako strategie, neboť nemá co vyrovnávat. Stejně tak je omezena hypotetičnost

realizovaná kondicionálem. Pozvání tak odpovídá ekonomické rovnováze. Hypotetičnost ani negace by tu neměly co vyrovnávat, neboť nedochází ke ztrátě na straně žádného z komunikantů.

Solidaritní sdílení je rovněž patrné ze strategie uložené v argumentačních mluvních aktech. Názorový střet je předem vyvažován možností vyvození parciálního i finálního závěru, kterému mluvčí poskytuje subjuntiv (konjunktiv) jako jeden z prostředků hypotetičnosti či španělského probabilitivu. Adresátovi poskytnutá možnost vyvozovat závěry a určité konstatační soudy vede sice k názorovém střetu, nicméně ani jeden mluvčí tak na svém názorovém postoji netrvá; jde o pouhou relativizaci osobního postoje. Adresátovi promluvy se tak otevírá manipulační prostor, v němž se může projevit.

Solidaritní prostředí je rovněž patrné v direktivních mluvních aktech, které preferují transponované performativní formy. Kondicionál a minulý čas tady již roli hrají, nicméně negace zůstává stále upozaděna. Mluvčí španělštiny tak vystupují v konverzační hře jako jednotky, z nichž ani jedna nemá nad druhou sociální moc; vztahy mezi komunikujícími složkami jsou rovnostářské, nejsou hierarchizovány, hovor je neautoritativní. Navíc jsou uplatněny další prostředky paralingvistické, jako je skutečná fyzická komunikační blízkost, haptika, posturika, hlasitost a výslovnostní i důrazová příznakovost, stejně jako schopnost vyrovnat se s prolínáním několika řečových projevů, čímž jsou mluvčí nuceni sledovat najednou někdy i několik hovořících osob. Takové projevy řečového chování jsou určitou sociální symbolikou španělského etnolingvistického areálu.

Podoba španělské funkční řeči má charakter antischizmogenenetický. Vnímání společenského prostoru netíhne k nastavování společenských rozdílů, čímž je eliminována apriorní přítomnost konfliktu mezi různými hodnotami sociálních souřadnic. Jde tedy o řečové chování s nižším stupněm formalizace a s nižším stupněm subjektivity; řekl bych, že jde o jakýsi španělský „Sprech-handlung“, který umožňuje mluvčím říci to, co si přejí, bez ohledu na adresáta. Z toho vyplývá i možnost (nikoli nutnost) čerpat z prostředků řečově zdvořilých na jedné straně, a na straně druhé je tak mluvčímu dáno na výběr, po kterém prostředku může sáhnout. Čerpá tedy ze souboru prototypů, které různě dynamizují jednotlivé idiolekty řečově se chovajících jedinců.

K tomu dodávám, že mluvčí očekávají, že adresát neočekává, že budou jeho sociální souřadnice relevantně vyhodnoceny. Španělskému mluvčímu totiž nejde o sociální souřadnice, nýbrž o hodnotu čistě konverzačně partnerskou spíše než o konverzačně protihráčskou. Proto jsou španělští pragmalingvisté přesvědčeni, že nejde o nezdvořilost, ale o důvěru, která je přetavením maximy bezpečnosti.

Jestliže mluvčí španělštiny nemusí vyhodnocovat sociální hodnotu entity adresáta, soustředí se na jiné aspekty, které může v interakci tváří v tvář vyjadřovat. Jde o hodnoty porozumění a sounáležitosti bez nutnosti ochraňovat tvář svou ani tvář adresáta; proto je zde přímost přijímána pozitivně jako projev pozitivní tváře mluvčího. Řečové chování je vlastně nestrategickým jednáním, kde se neprojevuje manipulace se sociální skutečností. Domnívám se, že španělské řečové chování lze zahrnout pod typ sociální modality, která se nazývá proximální egalitarismus. Ten nepreferuje formalismus jako schematické vidění společnosti rozehrávající konverzační hru na pozice, role a statusy. V posledku se jedná o egalitářský liberalismus; tedy spíše o nedogmatické jednání uživatelů jazyka, jež jednotlivé uživatele jazyka nevyděluje do dvou protistojných antropologických skupin *My* a *Oni*; spíše se tu jedná o afiliaci založenou na nediskriminaci sociálních prvků, což by mohlo být (a v mnoha případech je) považováno z hlediska etického za projevy vůči zdvořilosti protistojné. Zdvořilost je ovšem ve španělštině v zapyrenejské oblasti svěbytným způsobem nazírání na svět, v němž mluvčí tíhnou k vyjadřování společenského souladu. Komunikace tváří v tvář ve španělštině je tedy homogenní konverzační relací. Shrnuji, že se jedná o solidaritní nebo též afiliativní řečový klíč.

Komunikační klíč mluvčích češtiny

Řečové strategie českého zdvořilého pragmalektu vycházejí z jiného typu řečového řádu, který se uskutečňuje v rovině vymezení. Mluvčí i adresát utvářejí sice komunikační pár, který vstupuje na pole konverzační hry, nicméně oba se vnímají jako samostatné jednotky se svými společenskými aspekty. Tyto společenské aspekty se stávají součástí relevantního vyhodnocování kontextu a fungují jako filtry, které musí mluvčí při kontaktu s adresátem stále považovat za stylové činitele funkční řeči. Vnímání adresáta akcentuje chování jiného typu – mluvčí považuje adresáta za někoho ze skupiny *Oni*. Mohlo by se zdát, že jde vlastně o opak afiliace, tedy o hostilitu.

Hostilita je ovšem negativním společenským jevem, neboť vyvolává soupeřivost. V sociologii se hovoří o odmítavých postojích či tendenci nenastolovat kontakt, pokud to není nutné, nenavazovat komunikaci bezdůvodně atp. Hostilita se také projevuje tváří bez pozitivních emocí – smutkem, sklíčeností, celkovou nepohodou. Proto bych se tomuto termínu raději vyhnul, i když terminologické slovníky uvádějí hostilitu jako protiklad afiliace. Budu spíše hovořit o dogmatu, které čeští mluvčí ctí na prvním místě, a tím je naprostá nezávislost

adresáta. Není podpořena jeho individualita, nýbrž právě imaginární příslušnost k určitému společenskému stavu. Jde vlastně také o typ afiliace, protože charakteristika druhé osoby je pro řečové chování vždy relevantní, z hlediska kvality mluveného projevu je vlastně stylotvorná, i když se tu o styl v pravém smyslu slova nejedná.

V českém prostředí je nezávislost typická ve všech situacích; kromě neformálních vztahů, které jsou dány prostředím rodinným a přátelským. Jde tedy o nepříznakový typ řečového kontaktu. Totiž vzájemné přiblížení jednoho mluvčího k druhému je v ostatních typech konverzačních událostí otázkou vyjednávání; vzájemné přiblížení mluvčích češtiny mimo přátelský a rodinný prostor je otázkou času a rovněž otázkou vyhodnocení dosavadních vztahů a jejich kvality, nabídky a poptávky. Vzájemné přiblížení je otázkou risku, neboť přijetí nabídky na přiblížení nemusí od adresáta přijít. Pro češtinu je tedy příznačný distantní charakter komunikace.

Distantní charakter řečové interakce je patrný z negativního sociálního zoomu, který se projevuje distantními pozdravy, automaticky aktivujícími další jazykové prostředky, jako je nepříznakové vykání a společenské titulování, které je charakteristickým projevem ustavení adresátovy společenské role, jeho pozice vůči mluvčímu či jeho profesi; stejně tak je zde patrný jistý vliv socioekonomického postavení adresátů. Všechny tyto prvky jsou součástí nedílného integritního systému sociální indexace, která funguje jako celek pro navození kontaktu, udržení průběhu komunikace i pro její ukončení.

Udržování sociální distance je projevem podvědomého přesvědčení uživatelů češtiny, že některé typy řečového chování jsou sankcionovány jako nevhodné či nepřijatelné a že je tedy nutno rozlišovat mezi řečovými chováními společensky noremními a nenoremními. Mluvčí češtiny se totiž v řečové události stavějí do porovnávací pozice, v níž se setkávají společenské hodnoty mluvčího se společenskými hodnotami adresáta. Tyto hodnoty jsou vnímány buď jako rozdílné, anebo jako shodné, nicméně stále autonomní. Kolem mluvčího i kolem adresáta tak vzniká prostor, do kterého druhý komunikační partner může pronikat pouze postupnými, poměrně strategicky a diplomaticky vyměřenými pragmatickými neinvazivními kroky.

Sociální souřadnice uživatelů češtiny utvářejí dojem nekonfliktnosti. Nekonfliktnost je zabezpečena právě distantním charakterem interakce, neboť dvě společenské entity se nedostanou do kolize. Jazykové prostředky mezi nimi neustále udržují distanci a nemůže dojít ke střetu názorovému a ani k ponížení sociálních souřadnic jednoho z komunikantů. Jde tedy rovněž o určitý typ

solidarity, nicméně ta je uskutečňována spíše v rovině vzájemného respektu; sdílení je omezeno.

Apriorní konfliktnost komunikantů je dána jejich neosobním vztahem. České řečové chování se tak spíše přibližuje skutečnému strategicky vyměřenému pragmatickému kalkulu odpovídajícímu pojmu „Sprachgebilde“, tedy cílenému, předem promyšlenému řečovému jednání, které pečlivě plánuje řeč jako plánovitý produkt. Proto se užívají jazykové prostředky spíše stereotypní, nejvíce centrální, čímž je zabezpečeno to, aby se mluvčí ve svém řečovém jednání nikterak nelišil od ostatních, to znamená, že se mluvčí snaží zastírat svou kreativní individualitu v řeči. Přílišná výraznost v řečovém chování spíše podporuje pozorovatele v tom, aby formuloval otázku *Jak se to ten člověk chová?*, nebo dokonce *Proč se tak blbě usmívá?*, spíše než by tomu bylo v kultuře vzájemného přibližování.

Společenské zakotvení pak vede uživatele k nastolování formálního prostředí a k řečovému chování spíše rituálnímu z hlediska formálního užití jazykových prostředků. Řečový styk je tedy spíše předepisován typologií jazykových prostředků a mluvčí nemá možnost si řečový zdvořilostní registr nikterak přizpůsobovat, neboť by byl vystaven sankcím. Formální vztahy mezi mluvčími jsou podtrženy automatizovanými formulami, které jsou vyhodnocovány spíše jako projevy věkové a zkušenostní vyzrálosti. Jde o řečové chování založené na zásluhovosti, která je v konverzaci sdělována adresátovi. Mluvčího pragmalekt tak umožňuje konverzovat pouze v určitém výrazovém zájmu. Ten je určen především entitou adresáta jako příjemce sociální deixe, kterou v určité podobě od mluvčího očekává. Výrazový zájem mluvčích češtiny tedy upozaduje na jedné straně to, co by samotní mluvčí chtěli říci, a na straně druhé i takové projevy chování, kterými by chtěli na ostatní působit jako výrazné individuality. Jejich řečové chování nevychází z nich samotných, ale z druhého; jde tedy o to, že čeští mluvčí se řečově chovají tak, jak je od nich očekáváno. V tomto případě hovoříme o řečové zdvořilosti negativní. U zdvořilosti negativní jde též o to, že se mluvčí chovají tak, aby zakryli to, jak být viděni nechtějí.

Udržení negativní společenské tváře ve veřejném prostoru má vliv na projevy parajazykové; posturika velí mluvčím udržovat spíše fyzickou vzdálenost, prakticky je zapovězena haptika kromě podání ruky, smích je považován za projev otevřenosti a spontánnosti. Na místo smíchu by mohl být přítomen úsměv, ale i ten je, jak pozorují jinak pragmaticky orientovaní cizinci, velmi sporadický. Z hlediska ekonomické směny jde u absence úsměvu v českém prostředí rovněž o poskytnutí interakčního daru. Tento paraverbální dar má ale charakter

společenského respektu, který nevyjadřuje entuziasmus a preferuje spíše projevy vážnosti i váženosti. Jde tedy o serióznost, která se stává sociální hodnotou, projektovanou v pragmemický symbol kultury vzájemného vzdalování.

Udržování sociální vzdálenosti mezi uživateli jazyka je přímo úměrné principu nedůvěry. Mluví se obrací na adresáty s určitým typem obavy, pramenící z komunikačního stresu způsobeného obavou z porušení řečových norem. Porušení řečové normy by spočívalo v uskutečnění invazivního řečového aktu, který by narušil osobnostní prostor adresáta. Proto jsou mluvčí češtiny pragmatickým návykem tlačeni k užívání vyrovnávacích strategií. Jejich úkolem je vyvažovat potenciální ekonomický zisk, který generují na své straně. Vyrovnávací prostředky nicméně pronikají i tam, kde je zisk na straně adresáta. Čeština je tedy jazykem formujícím kulturu, která se na pozvání, na přiblížení a na sdílení nezakládá. Je založena na zdrženlivosti, rezervovanosti a odtažitosti.

Nesdílení je charakteristické projevem negace, která je idiosynratickou funkční pragmatickou strategií. Celá komunikační událost se tak přetáčí na jakýsi sémantický rub, kdy mluvčí i adresát konverzují tak, jako kdyby se vzájemně od sebe odtlačovali. Nesdílení má rovněž podobu silné tendence k hypotetičnosti, ke změně modalitní perspektivy, kterou jsou řečové projevy nasyceny. Negace a hypotetičnost se navíc v češtině uplatňují společně a vkládají tak do mluvního aktu dvojí bariéru. Zapojování sociálněintegritních svazků jednotlivých pragmemů je v češtině výraznější než ve španělštině. Jde opět o typ antischizmogenetického mechanismu, který má za úkol eliminovat názorový střet; názorová konfrontace pro mluvčí češtiny představuje komunikační nebezpečí.

Česká funkční řeč tedy nabývá formy konverzační hry, kde je přítomna sociální moc a kde jsou vztahy mezi komunikanty hierarchizovány tak, jak jsou hierarchizovány ve společnosti. Antischizmogenetický řečový mechanismus nastavuje mluvčí jako samostatné řečové jednotky, z nichž každá plní dva úkoly. Jedním úkolem je udržení vlastní společenské image, která se přibližuje projevům distingovanosti. Druhým úkolem je zároveň podpora společenské image adresáta. Mluví tedy udržují neinvazivní charakter promluvy, čímž dochází k manipulaci se společenskými skutečnostmi; mluvčí totiž vyjadřují sociální distanci i tam, kde jsou jejich skutečné společenské pozice shodné. Proto dochází k méně častému uskutečňování small talku. Předchozí neznámost je činitelem, který ustavuje mluvčí spíše do vztahu nekontaktního. Jde o dogmatický řečový klíč, který staví jednotlivé komunikující složky do protistojných skupin My a Oni. Jde o způsob konverzační hry ukazující spíše na typ sociální

modality distantního konzervatismu. Opět je ovšem třeba připomenout, že se tu jedná o hru s nenulovým součtem, protože ziskovost je v rovině emočního zisku významná. Výplatní hodnota správného zdvořilého řečového chování se v češtině odměňuje, může mnohem snadněji vést ke skutečnému materiálnímu zisku toho, kdo umí řečovou zdvořilost správně strategicky používat.

Řečový liberalismus a konzervatismus

Řečové projevy ve dvou etnolingvistických areálech jsou různými modifikacemi přeměny původně v člověku geneticky zakódované agrese. Agrese byla ze společnosti postupně vytlačena genetickou konkurencí; byly akcentovány ty geny, které byly výhodné pro skupinu, a zároveň nevýhodné pro jednotlivce. Tímto způsobem došlo k přeměně původně přírodního nastavení člověka na člověka žijícího v kulturním prostředí. Člověk jako živočišný druh přestal být druhem plastickým, ale stal se druhem elastickým. Přeměňuje své přírodní charakteristiky v aspekty sociální, čímž si udržuje schopnost zabezpečování životních potřeb. Ty mu už neposkytuje příroda jako kontext, ale stává se jím společnost, ve které a ze které člověk žije. S životem jde ruku v ruce i jazykové a řečové prožívání, které je jedinečným komunikačním kódem, který vnáší do společenského prostoru bezpečí.

Elasticita člověka pak vedla k ustavení různých pragmatických návyků vycházejících z jednotlivých dorozumívacích kódů v různých místech a v různých dobách. Vznikly společnosti, které se typem návyků odlišují; vznikly různé, jinak pragmaticky orientované funkční řeči. Funkční řeč by měla být odrazem společnosti, kvality vztahů ustanovovaných mezi jednotlivými sociálními skupinami, společenskými třídami či mezi jednotlivci. Pavučina sociálních vztahů se ztvárňuje pomocí jazykových prostředků a řečových strategií utvářejících pragmaticky funkční řeč, jež je apriorní strukturou svírající lidský život jako jediný možný obraz světa, jenž je uživateli jazyka zpřístupněn.

Česká společnost je z hlediska sociologického považována za společnost vycházející z rovnostářského totalitního režimu. Proměna totality v demokratický politický princip vyvolala ve společnosti tendenci k nastolování sociálních rozdílů; česká společnost se ukazuje jako málo rovnostářská. Rovnostářství, jak je uvádějí Nekvapil a Neústupný (2005), je pouze relativní. V průběhu posledních deseti let došlo k posunu vnímání českého sociálního egalitarismu, jak ukazují sociologické výzkumy: „shromážděné výsledky poněkud zpochybnují obecné názory o výjimečné rovnosti v naší zemi a specificky českém

rovnostářství. Česká společnost není „nejrovnější“ ani ve výtěžcích, ani v situaci domácností. Tvrzení o nejnižší chudobě platí pouze v podobě odvozené z příjmových relací. Jako největší rovnostáři se nejevíme ani v různých postojích. Naše situace v oblasti sociálně-ekonomických rozdílů je velmi dobrá, avšak nejsme „až tak“ výjimeční co do ekonomické rovnosti, ani nejsme „až takoví“ rovnostáři“ (Večerník – Mysíková, 2017: 105).

Rovnostářství se neprojevuje ani v jazyce; česká funkční řeč je antirovnostářská, je sociálně diferenciací. Postoje mluvčích k druhým vycházejí z rozdílností, nikoli z prvků shody. Jde o jakýsi řečový konzervatismus, kterým se akcentují řád a autorita, lpění na hodnotách člověka jako představitele sociálního žebříčku, jako nositele sociologické, ekonomické či profesní nálepky. Řečový konzervatismus byl přítomen i v období totalitního režimu, který nastoloval egalitarismus umělou cestou nevycházející z požadavků liberalismu a tržního hospodářství. Jelikož totalitní centrální ekonomický systém plánovaného hospodářství stíral rozdíly mezi obyvateli, mezi uživateli jazyka zůstal zachován konzervativní jazykový trh, který do sebe egalitarismus neabsorboval. České řečové chování zůstávalo prvkem diferenciací mezi jedinci, kteří tak mohli alespoň řečovými chováními a jednáním ustanovovat distinktivní sociální souřadnice.

Český řečový konzervatismus je etnickou hodnotou české národní identity, kterou si mluvčí češtiny prakticky neuvědomují; prostředky konzervující jejich sociální pozici i pozice těch druhých jsou automatické, stereotypní a těžce odstranitelné. Jde o *modus comunicandi* a zároveň o *modus vivendi* české nerovnostářsky orientované společnosti. Tento způsob vnímání světa bych neoznačil jako lingvistický pesimismus; z hlediska formálních prostředků funkční zdvořilé řeči by se takto jevit mohl, nicméně z hlediska sociálněekonomické funkce se tu o pesimismus nejedná. Vztahy mezi komunikanty jsou stále funkční a mluvčí se jimi úspěšně posouvají na cestě za získáváním společenských výtěžků a prožívají satisfakci, neboť jim společnost dává najevo, kým jsou a že jejich hodnota (alespoň v imaginárním řádu) je vysoká. Výsledky takového řečového chování jsou tedy pozitivní, alespoň z hlediska emického.

Ve španělské kultuře jde především o společnost, která vzešla naopak z pravicově orientované diktatury. Pravicová diktatura rozrůžňovala společnost dle diskriminačních politických a názorových aspektů. Vzniklá společenská diferenciací vyvolala u mluvčích odklon od sociálnědiferenčních řečových prostředků, což se ve velké míře projevilo po pádu frankismu. Došlo k výrazné společenské změně a vztahy mezi lidmi se z násilné diferenciací postupně proměňovaly ve vztahy společenské shody. Demokratický režim ve Španělsku vedl

k rozbourání diferenciačních řečových struktur a akceleroval vznik kultury vzájemného přibližování. I když jsou rozdíly mezi příjmovými skupinami ve Španělsku výraznější a vzniká mnohem ekonomicky diferencovanější typ společnosti (a to v obdobích před krizí, v průběhu krize i v současnosti s vysokou mírou nezaměstnanosti), vzájemné řečové chování uživatelů španělštiny tento typ vztahů v řeči vůbec nekóduje. Jde tedy o způsob řečového žití a prožívání, který bychom v současnosti mohli považovat za řečový liberalismus, upřednostňující svobodnou volbu jednání, neregulaci vzájemného styku a volnost vyjadřování vedoucí k řečovému optimismu. Řečový liberalismus je ve španělské společnosti přítomen jako její bezpečnostní agens, který tmelí vztahy mezi jednotlivci a podvědomě jim vnucuje komunikační partnerství rovnosti všude tam, kde španělština historicky obsadila geografický prostor jako pragmatická matrice. V místech, kam tato pragmatická matrice původní kastilštiny nedosahovala, vznikly tendence k separatismu projevujícím se silným statusem autonomie některých správních jednotek či tendencemi k opuštění společného politického útvaru (Baskicko, Galicie, Katalánsko).

Pokud jsem hovořil o pragmatických maticích, které se různě teritoriálně zhmotňují v českém řečovém konzervatismu a španělském řečovém liberalismu, je potřeba podotknout, že se v obou případech jedná o projevy vstřícnosti. Vstřícnost je tedy typem společenského diskurzu, který všechny účastníky společenského života skutečněného prostřednictvím komunikačního kódu uzavírá do homogenní skupiny nazývané kultura, jež ukazuje na platnost komunikačně-bezpečnostního axiomu jako přirozené danosti lidského světa. Vstřícnost je také to, co v řečové hře vždy zabezpečuje nenulový součet. Kultury bez vstřícnosti hrají řečové hry s nulovým součtem. Nejsou to ale kultury indoevropského původu.

Komparační mapování teorie řečových pořádků

Kvalita řečového chování ve dvou etnolingvistických areálech se vyjeví ještě více, pokud z výše uvedeného vyvodím ještě další charakteristiky, tentokrát ty, které vycházejí z obecné teorie komunikace a psychologie.

Česká kultura je založena na determinismu vycházejícím z psychologické podstaty mluvčího jako jedince, který je ovládán spíše obavou. Řečově se chovající jedinec se v českém prostředí chová tak, jako kdyby si s sebou do společenského prostoru vždy přinášel vlastní bublinu. Ta je sice prostupitelná, nicméně nikoliv apriorně. Jedná se o jakési druhotné teritorium, které je vnímáno jako

soukromé a které si mluvčí s sebou nese kamkoliv. Z toho též vyplývají postoje dvou interagujících mluvčích. Ti jsou jeden vůči druhému empatičtí, tato empatie se projevuje na dálku. Jde o exkluzivní princip, kdy ne všichni se mohou stát subjekty interakční události. Český mluvčí si vybírá, s kým nastaví interakci, pokud k ní nemá důvod, čímž je fatická komunikace mezi neznámými mluvčími spíše sporadická. Ostatní potencionální adresáti jsou zasaženi společenskou nevšímavostí. Dva pomyslní mluvčí tedy stojí ve vztahu kontrárním, vzájemně se nedoplňují. Z hlediska řeči se jedná o individualistickou kulturu založenou na jistotě mluvčích, že ostatní mluvčí neprovedou invazi do jejich druhotného teritoria. Hovoříme tak o kultuře málo kontextové.

Česká řečová kultura	Španělská řečová kultura
Determinismus	Bezprostřednost
Apel na obavu/nedůvěru	Apel na důvěru
Druhotné teritorium	Neteritoriální chování
Empatie distantní	Empatie proximitní
Méně fatické komunikace	Více fatické komunikace
Exkluzivní princip	Inkluzivní princip
Individualistická kultura	Kolektivistická kultura
Jistota neinvaze	Předpoklad invaze
Vztah kontrární	Komplementární vztah
Kultura málo kontextová	Kultura více kontextová
Společenská nevšímavost	Společenský zájem

Kultura mluvčích peninsulární španělštiny je založena na bezprostřednosti, vycházející z podstaty jednajícího jedince, který je řízen apriorní důvěrou. Tato důvěra způsobuje, že se všichni mluvčí chovají neteritoriálně. Neteritoriálnost pak umožňuje způsob empatie, která jednotlivé mluvčí nechává pronikat do soukromého prostoru druhých. Jde tedy o inkluzivní princip komunikace, který nikoho z potencionálních mluvčích z interakce nevyčleňuje, nýbrž zahrnuje všechny pod možnost navázat s nimi fatickou

komunikaci. Všichni mluvčí se tak doplňují a vzniká mezi nimi komplementární vztah. Jedná se o kulturu kolektivistickou, jež je založena na předpokladu mluvčích, že budou kdykoliv osloveni a začleněni do interakce a že tedy jejich bezprostřední osobní prostor bude kdykoliv kýmkoli okupován. Hovoříme tedy o kultuře více kontextové.

Co se týče míry kontextovosti řečové kultury, pak to, co tvrdíme výše, je pouze relativně orientovaný popis české a španělské kultury. Česká kultura je méně kontextová než kultura španělská, a naopak. Nejedná se o absolutní tvrzení. Problém totiž spočívá v tom, že zařazování kultur do jakéhosi měrného systému kontextu je velmi problematické právě způsobem měření, jeho metodologií. V tomto článku jsem uvedl neterminologické srovnání; ovšem v komparaci kultur se pracuje s termíny „kultura s vysokým/nízkým kontextem“ (srov. Hall 1976). Domnívám se, že zařadit řečovou hru k jednomu (nízkému), anebo k druhému (vysokému) kontextu je dnes ještě prakticky nemožné, neboť chybí propracovaná kulturně-řečová komparatistika. Pokusy proběhly mezi češtinou a němčinou (Schroll-Machl – Nový 2003), výsledky však nebyly zcela přesvědčivé a teprve se čeká na důkladnější zpracování. Jako jednoznačné poziční umístění se vždy jeví spíše kultury, v nichž každá reprezentuje odlišný civilizační okruh (např. funkční řeč finštiny a japonštiny) (Nishimura a kol. 2014).

Je nasnadě, že dva pořádky komunikace, český a španělský, jsou rozdílné nikoliv v tom smyslu, že by neumožňovaly komunikovat o obsazích, předávat informace či se dorozumívat o hodnotách, nýbrž jsou rozdílné v tom, jaký psychologický stav u jednotlivých aktérů vyvolávají a jakým emocím dávají snáze proniknout. Jde o dvě různě strukturované řečové hry s nenulovým součtem, z nichž každá sice užívá jiného prostoru herních strategií, ale jejichž výplatní funkce je v obou hrách vyměřena emočním ziskem.

Shrnutí

Závěrem si dovoluji představit deset základních principů, kterými lze pokrýt řečové chování ve společnostech dnešního světa. Jde o principy, kterými je řízena nejenom řečová výměna, ale především společenské klima. Domnívám se, že společenské klima vychází především ze vztahů, jež jsou reflektovány řečí, společenským diskurzem, který v určité době ve společnosti dominuje právě prostřednictvím následujících principů:

1. Princip důvěry
2. Princip solidarity
3. Princip sociální distance
4. Princip vstřícnosti
5. Princip charakteru tváře
6. Princip přímosti
7. Princip typu komunikačního klíče
8. Princip společenské hodnoty
9. Princip sociálních souřadnic
10. Princip sociální modality

Těchto deset principů lze vnímat strukturalisticky jako určitý druh složité matice. Tato matice je sledovatelná a měřitelná jako jakési univerzálium moderní společnosti. Jednotlivé položky matice jsou kategorie tvořené binárními opozicemi, které splňují antropologické hledisko zkoumání společenské skutečnosti:

- a) kategorie vycházejí z teoretického poznání – teoretické bádání na poli lingvistiky, lingvistické antropologie a sociolingvistiky již tyto kategorie postupně odkrylo;
- b) kategorie pokrývají výše uvedené principy, kterými se řečové chování a prožívání řídí, v plném rozsahu – vycházejí primárně ze společenských aspektů, nikoliv ze systémové podoby jazyka; k systematizaci jazykových prostředků dochází až sekundárně, a to na základně forem vehikulů, jež jsou nositeli rysu pro ten který princip;
- c) kategorie jsou navrženy jako vzájemně se vylučující – pro komparační postavení dvou společenských fenoménů jde o podmínku nezbytnou;
- d) kategorie jsou jedna od druhé nezávislé – nemohou platit obě najednou; přítomnost rysu je ukazatelem pro vyplnění jedné, anebo druhé pozice protikladu;
- e) kategorie vycházejí z jednotného třídícího principu – principem je existence vyššího funkčního pořádku jako celku, který je na jednotlivé kategorie rozložitelný – tímto celkem je uzavřený jazykový trh jako prostor, v němž probíhá jedinečný typ směny řečových rituálů, a dále shodná typologie řečové hry;
- f) kategorie jsou jednoznačné – jejich definice ustavují dnes již existující vědní obory.

Matice principů a kategorií pro sledování funkční řeči		
	princip	
[+] nedůvěra [+] apriorní konfliktnost	DŮVĚRA	[+] důvěra [-] apriorní konfliktnost
[+] rezervovanost, nezávislost [-] sociální odtazižnost [+] respekt	SOLIDARITA	[+] afilice-involvement [+] láska, soc. přitažlivost [+] sounáležitost
[+] distance [+] ochrana tváře [+] potvrzení sociálních souřadnic	SOCIÁLNÍ DISTANCE	[+] proximita [-] ochrana tváře [-] potvrzení sociálních souřadnic
[+] udržení nekonfliktnosti [+] ochrana tváře [+] plnění komunikačního záměru	VSTRÍCNOST	[-] udržení nekonfliktnosti [-] ochrana tváře [-] plnění komunikačního záměru
[+] negativní tvář	CHARAKTER TVÁŘE	[-] negativní tvář (= pozitivní tvář)
[+] přímost vyjadřování	PŘÍMOST	[-] přímost vyjadřování
[-] dogmatický	KLÍČ	[-] dogmatický (= + solidaritní)
[+] sociální norma [+] formalismus [+] strategie [+] vyvážení ztráty	SPOLEČENSKÁ HODNOTA	[-] sociální norma [-] formalismus [-] strategie [-] vyvážení ztráty
[-] manipulace [+] distingovanost	SOCIÁLNÍ SOUŘADNICE	[-] manipulace [-] distingovanost
[+] pesimismus [+] distantní egalitarismus [+] konzervatismus	SOCIÁLNÍ MODALITA	[+] optimismus [+] proximální egalitarismus [+] liberalismus

Sledováním těchto aspektů lze podrobněji vysledovat vnitřní pořádek řečové hry, stejně jako předpokládat konfliktnost mezi řečově se setkávajícími jedinci. Lze takto popsat složitý řečový fenomén s tím, že dojde k hlubšímu vhledu do metapragmatiky jazykového společenství. Potřeba sociokulturní pragmatiky, která se postupně v některých zemích (Finsko, Španělsko, Japonsko, Jižní Korea) rozvíjí, ukazuje, jakými směry lze lingvistickou antropologii v budoucnu směřovat. Jde-li jí o odhalení imaginárního společenského řádu

a o skutečné odhalení obrazu světa, který je u mluvčích určitého jazyka utvářen jazykem a řečí, řečovými chováními a vůbec zvykovými jednáními, pak by mohla tato matice poskytovat pevně zakotvené pracovní východisko pro mezikulturní porovnávání. Její principy totiž jsou již v celé řadě národních „lingvistických antropologií“, „sociolingvistik“ a „pragmalingvistik“ odhaleny jako dílčí výzkumné úkoly mnoha odborných pracovišť. Jde tedy o to provést syntézu již získaných poznatků a podrobit je holistickému náhledu, kdy pouze soubor jednotlivých parcel může podat mnohem komplexnější mapu imaginárního řádu společnosti, v níž dominuje jeden jazyk. Navíc holismus může přinést i nečekaná odhalení, která budou touhu po vědění o člověku posouvat vpřed.

Miroslav Slowik je doktorandem Ústavu románských studií Filozofické fakulty UK a od října 2018 rovněž Fakulty humanitních studií UK. Zabývá se především antropolingvistikou a pragmalingvistikou, v popředí jeho zájmu stojí srovnávání různých řečověkulturních vzorců jako ustálených projevů chování utvářejících národní identitu; konkrétně se zaměřuje na oblasti českého a španělského/hispánského kulturního prostoru, zejména pak na řečovou zdvořilost jako jeden z aspektů vyvolávajících interetnický i intergenerační konflikt. Kontakt: miroslav.slowik@gmail.com

Použitá literatura

- Ardilla, Juan. 2001. „Entornos sociolingüísticos, paralingüísticos y semiológicos de la cortesía. Propuesta de una teoría de círculos concéntricos – a sus implicaciones en inglés-español.“ Pp. 183–184 in Anna Isabel Moreno et al. (eds.): *Perspectivas recientes sobre el discurso*. León: Asociación Española de Lingüística Aplicada a Universidad de León.
- Ardilla, Juan. 2002. „Percepcions semiológicas de los modelos de cortesía británico y español.“ Pp. 229–242 in *Estudios Humanísticos. Filología 24*. Rioja: Universidad de La Rioja.
- Ardilla, Juan. 2003. „(Non-deictic, Socio-expressive) T-/V- pronoun Distinction in Spanish-English Formal Locutionary Acts.“ *Forum for Modern Language Studies* 39, 2003, 1: 1–13.
- Ardilla, Juan. 2004. „Transition Relevante Places and Overlapping in (Spanish-English) Conversational Etiquette.“ *Modern Language Review* 99, 2004, 3: 635–650.
- Ardilla, Juan. 2005. *Sociopragmática y retórica interpersonal. La cortesía en inglés y castellano*. Queenston: E. Mellen.
- Ardilla, Juan. 2006. „Confianza y la norma social en la cortesía lingüística.“ Pp. 13–31 in *ELUA 20*. Alicante: Universidad de Alicante.
- Bauman, Zygmunt. 1997. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Bourdieu, Pierre. 2014. *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Blas Arroyo, José L. 1994. „Los pronombres de tratamiento y la cortesía.“ Pp. 7–35 in *Revista de Filología de la Universidad de la Laguna 13*. Santa Cruz de Tenerife: Universidad de La Laguna.
- Bravo, Diana. 1999. „¿Imagen positiva vs. Imagen negativa? Pragmática socio-cultural y componentes de ‚face‘.“ Pp. 155–184 in *Oralia 2*. Madrid: Arco Libros.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge UP.
- Carrasco Santana, Antonio. 1999. „Revisión y evaluación del modelo cortesía de Brown y Levinson.“ Pp. 1–44 in *Pragmalingüística 7*. Rioja: Universidad de la Rioja.
- Curco, Carmen – De Fina, Anna. 2002. „Modo imperativo, negación y diminutivos en la expresión de la cortesía en español, el contraste entre México y España.“ Pp. 107–140 in María E. Placencia – Diana Bravo (eds.): *Actos de habla y cortesía en español*. Munich: Lincorn Europa.
- EDICE 2009. *Aportes pragmáticos, sociopragmáticos y socioculturales a los estudios de la cortesía en español*. Eds. D. Bravo, N. Hernández Flores, A. Cordisco. Buenos Aires: Programa EDICE-Dunken.
- Encyklopédia jazykovedy. 1993. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava: Obzor.
- Gibson, Robert. 2002. *Intercultural Business Communication*. Oxford: Oxford UP.
- Grepl, Miroslav – Karlík, Petr. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Hall, Edward T. 1976. *Beyond Culture*. New York: Anchor Book.
- Harari, Yuval N. 2013. *Sapiens. Úchvatný i úděsný příběh lidstva*. Praha: Leda.
- Harari, Yuval N. 2017. *Homo deus*. Praha: Leda.
- Haverkate, Henk. 1994. *Cortesía Verbal. Estudio pragmalingüístico*. Madrid: Gredos.
- Hernández Flores, Nieves. 2001. *La cortesía en la conversación española de familiares y amigos*. Aalborg: Universidad de Aalborg.
- Hernández Flores, Nieves. 2003. „Los tests de hábitos sociales y su uso en el estudio de la cortesía. Una introducción.“ Pp. 186–197 in Diana Bravo (ed.): *Primer Coloquio del Programa EDICE. La perspectiva no etnocentrista de la cortesía: identidad sociocultural de las comunidades hispanohablantes*. Estocolmo: Universidad de Estocolmo.
- Kohoutek, Rudolf. 2010. *Osobnost a její socializace*. Dostupné z <http://rudolfkohoutek.blog.cz/1008/osobnost-a-jeji-socializace> [cit. 2018-07-06].
- Komárek, Stanislav. 2008. *Příroda a kultura. Svět jevů a svět interpretací*. Praha: Academia.
- Machová, Svatava – Švehlová, Milena. 1996. *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha: Pedagogická fakulta UK.
- Machová, Svatava – Švehlová, Milena. 2001. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Mariás, Javier. 2002. „Hacia la ley del más grosero“. Pp. 8 in *El Semanal*, č. 767 (příloha celostátního španělského deníku *El País*). Dostupné z <https://www.protocolo.org/social/etiqueta-social/hacia-la-ley-del-mas-grosero.html> [cit. 2018-08-12].
- Márquez Reiter, Rosina. 2000. *Linguistic Politeness in Britain and Uruguay. A Contrastive Study of Requests and Apologies*. London: J. Benjamins.

- Márquez Reiter, Rosina – Placencia, María E. 2005. *Spanish Pragmatics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Maříková, Hana a kol. 2000. *Sociální a kulturní antropologie. Sociologické pojmosloví*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Nebeská, Iva. 1992. *Úvod do psycholingvistiky*. Jinočany: H+H.
- Nekvapil, Jiří – Neústupný, Jiří V. 2005. „Politeness in the Czech Republic. Distance, Levels of Expression, Management and Intercultural Contact.“ Pp. 247–262 in Leo Hickey & Miranda Stewart (eds.): *Politeness in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Nishimura, Shoji a kol. 2014. „Communication Style and Cultural Features in High/Low Context Communication Cultures. A Case Study of Finland, Japan and India.“ Pp. 783–796 in *Helsinki.fi*. 23, 2014. Online verze dostupná z <http://www.helsinki.fi/~tella/nishimuranevgitella299.pdf> [cit. 2018-09-03].
- Obenbergerová, Dana. 1992. „Politeness of English and Czech Requests.“ Pp. 93–100 in *Linguistica Pragensia 2*. Praha: UK.
- Ortega y Gasset, José. 1967. *El espectador*. Madrid: Salvat.
- Pérez Reverte, Arturo. 2003. „Con o sin factura.“ P. 10 in *El Semanal, El País* 29. 09. 2003. Dostupné z <http://arturoperez-reverte.blogspot.com/2012/02/con-o-sin-factura.html> [cit. 2018-08-17].
- Popovič, Anton a kol. 1983. *Originál. Preklad*. Bratislava: Tatran.
- Rapoport, Anatol. 1966. *Two-Person Game Theory*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Romero, Jesús. 1996. „Our Attention, Please. Pragmatic Mechanisms to Obtain the Addressee’s Attention in English and Spanish Conversations.“ *Journal of Pragmatics* 28, 1996: 205–221.
- Slowik, Miroslav 2018. „Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě II. Definice komunikačně-bezpečnostního axiomu.“ *Lidé města* 20, 2018, 1: 23–62.
- Schroll-Machl, Sylvia – Nový, Ivan. 2003. *Perfekt geplant un genial improvisiert*. München: R. Hampp.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Uhlířová, Ludmila 1993. „Úvod do psycholingvistiky.“ *Naše řeč* 76, 1993: 97–97.
- Vázquez Orta, Ignacio-Simon. 1994. „Politeness as a Difference. A Pragmatic View.“ Pp. 267–286 in *Pragmalingüística*. Cádiz: Universidad de Cádiz.
- Večerník, Jiří – Mysíková, Martina. 2017. *Jací jsme rovnostáři?* Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Villemoes, Anete – Kjaerbeck, Susanne. 2003. „Negociar a lo español.“ Pp. 16–114 in Anete Villemoes et al.: *Negociar a lo español*. Aarhus: Systime Academia.
- Watzlawick, Paul. 1995. *Všechno dobré je k něčemu zlé aneb řešení paní Hakete*. Praha: Portál.
- Wright, Robert. 1995. *Morální zvíře*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.